ETO: 821.511.141+811.511.141 YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2007. XXXVIII. évf. 1. sz. ÚJ FOLYAM XIII. évf. 1. sz.

2007.

1.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási és Művelődési Titkársága,
valamint a Szülőföld Alap támogatásával.

Felelős szerkesztő: Láncz Irén
Főszerkesztő: Harkai Vass Éva
Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg), Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Papp György, Cseh Márta, Gerold László és Utasi Csilla

Szerkesztőségi titkár: Kovács Rácz Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta

Szerkesztőség: BTK, Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (021) 458-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2007-ben 200 példányban.

TARTALOM

IRODALOMTUDOMÁNY, MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

GEROLD LÁSZLÓ: Drámából dráma
Három klasszikus vígjátékunk átírásáról 7
HARKAI VASS Éva: „Tájvers" és hidegség-effektusok
Közelítések Petri-versekhez 28
HORVÁTH FUTÓ Hargita: Paraszti élettörténetek és önéletrajzok 48
NÉMETH Ferenc: Gozsdu Elek Bánátban 65

NYELVTUDOMÁNY

RAJSLI Ilona: Frazématípusok a Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezésében 91
ANDRIĆ Edit: Alaki tükrözések Sinkó Ervin naplójegyzeteiben 105

SADRŽAJ

NAUKA KNJIŽEVNOSTI, ISTORIJA KULTURE

Laslo GEROLD: Od drame – drama
O adaptaciji tri klasične mađarske komedije 7
Eva HARKAI-VAŠ: „Pejzaž“ i efekti hladnoće
Jedan pristup pesmama Đerđa Petrija 28
Hargita HORVAT-FUTO: Seljački životopisi i autobiografije 48
Ferenc NEMET: Elek Goždu u Banatu 65

LINGVISTIKA

Ilona RAJŠLI: Tipovi frazema u dopisivanju Nadašdijevih
i Gašpara Segedi Kereša 91
Edita ANDRIĆ: Neposredne pozajmljenice u dnevničkim zapisima
Ervina Šinkoa 105

CONTENTS

SCIENCE OF LITERATURE AND CULTURAL HISTORY

GEROLD, László: From Drama to Drama
On the rewriting of three of our classic comedies 7
HARKAI VASS, Éva: "Landscape-poems" and Coldness-effects
Approaches to Petri's poems 28
HORVÁTH FUTÓ, Hargita: Peasant Life Stories and
Autobiographies 48
NÉMETH, Ferenc: Elek Gozsdu in Banat 65

LINGUISTICS

RAJSLI, Ilona: Typesof Set Phrases in the Correspondence between
the Nádasdy Family and Gáspár Kőrös 91
ANDRIĆ, Edit: Loanwords in Ervin Sinkó's Diary Notes 105

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Láncz Irén ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698

ETO: 821.511.141.09 : 821.511.141-2 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

GEROLD LÁSZLÓ

DRÁMÁBÓL DRÁMA[1]

Három klasszikus vígjátékunk átírásáról

From Drama to Drama

On the rewriting of three of our classic comedies

Napjainkban, amikor a színházak teljesen szabadon bánnak a drámaszövegekkel, ami a színházak szempontjából lényegében érthető és elfogadható, jogos, egyre többször találkozunk nemcsak újszerű színházi, rendezői olvasatokkal, hanem régi, ahogy mondani szokás, klasszikus szövegek írók és dramaturgok által történő átírásaival. Tudjuk, nem új jelenségről van szó, a huszadik század elejétől készülnek efféle átírások, de napjainkban ezek száma lényegesen megnövekedett. Ebben a dolgozatban három klasszikus vígjátékunk átírásával foglalkozunk. Mindhárom esetben más és más átírási eljárást alkalmaznak az írók, ami azt is jelenti, hogy nincs követendő szabály. Ettől függetlenül azonban nem alaptalan a kérdés: megengedhető-e belepiszkálni klasszikus alkotásokba? A kérdés, bármennyire természetes, lényegében felesleges is, lévén, hogy azzal, ha valaki átír egy klasszikus művet, még nem esik sérelem a művön. Ellenkezőleg: az átírás a művek életképességét bizonyítja. S ugyanakkor a hagyományhoz való viszonyulásunkat is példázza, kivált akkor, ha az átírásokat, amint ez legtöbbször megtörténik, színpadra viszik, előadják.

Kulcsszavak: hagyomány, átírás, vígjáték

I.

Program-vígjátékból népszínmű

Bessenyei György: A' filosofus (1777)

Dunai Ferenc átírásában (1970)

Két tanulsággal szolgálhat Dunai Ferenc átirata. Figyelmeztet arra, hogy mennyire, milyen mértékben kell megőrizni az eredeti szöveg keletkezésének korát, azt az alapgondolatot, amely a mű születésében közrejátszott, de

[1] Részlet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Főosztálya által 2006-ban támogatott kéziratból.

példát mutat arra is, hogyan kell a majd két évszázaddal előbb írt színpadi művet mai színpadra alkalmazni, játszhatóvá tenni. A két tanulság nem kell, hogy kizárja egymást, de nem valószínű, hogy úgy függ össze, ahogy erre Dunai Ferenc átirata példát szolgáltat. Nevezetesen, hogy míg egyfelől ügyes dramaturgiai megoldásokkal, húzásokkal, szerep- s szövegösszevonásokkal és -átcsoportosításokkal mai, gördülékeny vígjátékot szerkeszt Bessenyei György 1777-ben írt, valóban terjengős szövegéből, addig másfelől szinte teljesen figyelmen kívül hagyja azt az alapeszmét, amely a mű megírásában egykoron vezérelte a szerzőt. Dunai egy felvilágosodás korabeli programvígjátékot szinte népszínműszerű szerelmi történetté egyszerűsített. Nyilvánvaló, hogy ma már azok a gondolatok, amelyek Bessenyei számára fontosak voltak, nem érdekesek, de olyan mértékben mégsem kellett volna mellőzni ezeket, ahogy Dunai Ferenc tette.

Dunai A filozófus átirata a Népművelődési Propaganda Iroda kiadványaként jelent meg, nyolcszáz példányban, rendezői utószó kíséretében. A tények, kiadó, példányszám, plusz a művet színpadra segítő, eligazító utószó egyértelműen utal arra, hogy Bessenyei művének átirata elsősorban a műkedvelő egyesületek számára készült, ami nemcsak hogy nem fontos mozzanat, hanem egyenesen irányadó is volt, lehetett Dunai Ferenc számára. Erről tanúskodik a füzetnyi kötetet záró rendezői utószó is. Ebből nemcsak az tudható meg, hogy Bessenyei Györgynek a magát „több órás beszélgetéshalmaznak" mutató szövegét Dunai hetven percnyire rövidítette, miközben színszerűségre törekedett, „szereplőket és szövegeket" iktatott be, „párbeszédeket osztott szét", jeleneteket vont össze (ez különben a legügyesebb megoldása!) és a „szereplők neveit" magyarította, hanem az átirat tartalmát is pontosította a mű leendő színre állítói számára. S tette ezt olyképpen, mintha Bessenyei szellemében járna el. Mert Dunai Ferenc szerint Bessenyei György drámai gondolata az volt „m i k é p p e n g y ő z e d e l m e s k e d n e k a z é r z e l m e k irodalomtól fertőzött és irodalomtól elbátortalanodott fiatal embereken". A két főszereplőt, a két filozófust, Parméniót (itt: Nándor) és Szidaliszt (itt: Szidónia) Dunai így jellemzi: „Műveltségük bástya – s egyben a boldogság gátja is: a könyvektől nem tudnak, és nem mernek szeretni; megvetnek, hogy önmaguk megvetését el tudják viselni, szenvednek, hogy az igazi szenvedély okozta szenvedéstől megkímélhessék magukat. Egyszóval mai értelemben értelmiségi-tragikomikus figurák". Ez bármennyire is jól hangzik, s talán az irodalmat úri hóbortnak vélő falusi közönség nemcsak jót mulatott ezen, hanem saját irodalom-ellenességét is igazolva láthatta, meghamisítása Bessenyei György felvilágosodás kori művének. A magyar felvilágosodás programadó vezéralakja számára ugyanis Parménió nem tragikomikus értelmiségi figura, hanem szellemi igényességével a kor műveltségi elvárásai szerint élő fiatalember. (Hogy Szidalisz hozzá hasonló, az magától érthető, mivel szükség van egy vele egyívású társra,

akibe beleszerethet, anélkül, hogy elveit feladná!) Ahogy a kiváló irodalomtörténész, Bíró Ferenc írja kormonográfiájában, Parménió „igényessége miatt magányra kényszerült", s magára találásához „megfelelő emberi környezet szükséges, egy kulturált emberi kisvilág". Bessenyeinél az olvasás, a tudás nem az élettől idegeníti el az embert, hanem jobbá formálja. Hogy Bessenyei szövegében miért irtózik Parménió a házasságtól, azt tőle magától halljuk:

„Talán nem jönnek már ide utánam üldözni, és kifúhatom magamat. Nem lehet a világ kényességét elszenyvedni. Ez a sok ifjú, kiknek társaságok mindég játszik, szerelmeskedik, s győzedelmeivel dicsekszik; a sok kisasszony, kiknek csevegő seregek örökké szíveket vadász, és titkos indulatainkat szemeink forgásában lesi; kártya, módi, gyermeki beszéd, titkos levelek, tánc, muzsika, sóhajtás, az irigy szerelemnek alkalmatlan pletykái, örökké változó öltözetek. Rózsaszín ruhát vészen magára, béjön, mint a páva, s kevély magaviseletivel csak úgy láttatik az embernek mondani: nézzetek ide, milyen derék személy vagyok; nem gondolja meg, hogy ha kényes ruháját a juhásznémra adom azon is éppen úgy megáll, mint őrajta. Illyeket vegyék osztán az ember feleségül magának".

Akárcsak azt, miért menekül a férfiak társaságától is:

„Az ifjú legény egy anglus csizmát felhúz, melynek félig letűri a szárát; széjjelnéz osztán a társaságban, ha van-e másnak is olyan, ha senkinek sincs, majd összetapossa az embert, hogy nézze a csizmáját, kérdezze szüntelen csudálkozva, hogy micsoda tulajdonságai vagynak a csizmájának? Más jön, annak a haja olyan vastag csomóban fekszik a hátán, mint a lábom; harmadiknak nyakravalója a filéig felmegyen, olyan vastag, azt gondolnád, egész abroszt kötött oda; ilyen dolgokkal kívánnak győzedelmeskedni, alá s fel repesvén, mint a fényes lepkék; megöli köztök az embert az unalom".

Ez Parménió baja a kisasszonyokkal, úrfiakkal!

Dunai sem mutathat másféle „filozófust", s az ő Parméniója mégis különbözik Bessenyei Parméniójától. Egyrészt azért, mert például az előbb idézett monológot nem teljes egészében közli, másrészt pedig, mert az átirat alaphangját a szerelmi motívum határozza meg, nem pedig a műveletlenség miatti felháborodás.

Ha párhuzamba állítjuk az eredeti szöveg és az átirat első jelenetét, azonnal és félreérthetetlenül világos, merre fordította el Dunai Ferenc Bessenyei György művének optikáját. Bessenyei első jelenetében Szidalisz és szolgálója, Lucinda beszélget, ebből megtudni, hogy Szidalisz feje szédül a „csevegő társaságnak haszontalan lármájában" – ez a vígjáték első mondata! – (a jelenetet Dunai is felhasználja, de később, nyilván, mert kevésbé tartja fontosnak, mint Bessenyei tartotta!). Dunai átirata viszont Angyelika és Lipót (Bessenyeinél: Lilisz) szerelmi egymásbafeledkezéséről szól.

Ekképpen:

Lipót: Ó Angyelika! Mennyit érez a szívem! Mennyit gondol elmém! Mindenkor körültem, felettem, bennem lebegsz: el vagyok kedves árnyékodtul borítva.

Angyélika: De valld meg, mi által húzlak leginkább magamhoz?

Lipót (elmélyülten): Nem tudom.

Angyélika: Mégis, valld meg Lipót!

Lipót: Erkölcs, nyájasság, hűség, termet, szépség... egész mineműséged vonz, csupa kedvesség vagy, mit mélyen érzek bennem. Úgy tetszik nekem, mintha magamból vettelek volna ki.

Angyélika: Be édes dolog Lipót, mikor az ember: kettő magában.

Lipót: Be édes.

Angyélika: Megragadtál bennem is, elfogadtad az én szívem is.

Lipót: Drága!

Láthatóan két különböző alaphang, amely az eredeti művet, illetve ennek átiratát a továbbiakban is uralja. Mindkét változat in medias res kezeli a témát, azzal a különbséggel, hogy két különböző témáról, két különböző vezérmotívumról van szó. Azt Dunai, aki ilyetén némileg átértelmezi Bessenyei művét, valóban jól látja, ahogy a rendezői utószóban mintegy önmaga bátorításaként írja, hogy a „szerelmi kibonyolódás komikai hullámzását kell elsőként biztos kézzel megteremtenünk", elfogadhatóvá kell tenni azt, ahogy a két „filozófus", Nándor és Szidónia „Műveltségük mögül riadnak egymásra", s erre van is dramaturgiai megoldása, egyrészt hangsúlyozza Angyelika közvetítő, ráébresztő szerepét, másrészt pedig megsokszorozza a Bessenyei által használt eljárást, leveleket írat (ahogy írja: „szerelmi pánikban") a szereplőkkel, ugyanakkor azonban kioltja a mű valós gondolatiságát. Többek között, ennek következtében Pontyi történetbeli szerepe is módosul, megváltozik.

Igen, Pontyi!

Mivé lesz, hogy alakul a „gazdag nemes ember, igaz Magyar" szerepe az átiratban?

Hogy az idegen, francia minta alapján született Bessenyei-műben a kort és a magyar viszonyokat hitelesen képviselő egyetlen szereplő, Pontyi nem afféle mellékalakja a történetnek, arról a szakirodalom bőven értekezik. Azzal, hogy kimutatja, mint Szilágyi Márton tette, Pontyi műveletlenségének rétegeit, egyértelműen utal rá, hogy Bessenyei elképzelése szerint Pontyi elsősorban Parménió mellé állítható. A magyar parlagi nemes prototípusaként emlegetett Pontyit többrendbeli tájékozatlanság és hiszékenység (földrajzi, történelmi) jellemzi, s emellett, amint a levelek mutatják, szociolingvisztikai világa is pontosan körvonalazott. A művelt Parménióval szemben ő a műveletlen nemes. De ez az alapjában ellentétre épülő viszony mégsem jelenti egymás kizárását. Bessenyei kettőjükkel kapcsolja egybe a „műve-

lődési program új elemeit és a tradicionális, szokáselvű életmód értékeit". Ily módon Pontyi sem csak negatív példa, hanem része annak a művelődési programnak, amelyet Bessenyei éppen A filozófus írásakor kezd kialakítani, s amely majd a röpiratokban fog kiteljesedni.

Pontyi Bessenyeinél is kétségtelenül komikus figura. De több is ennél. Mi lesz belőle az átiratban? Annak ellenére, hogy Dunai átirata tartalmazza Pontyi minden fontosabb jelenetét, a szolgájától hallott világpolitikai hírektől a külföldi szokásokat utánzó úri társasággal vitatkozó észrevételein, megjegyzésein át a fiskálisától és az ispánjától kapott levelek felolvasásáig, Pontyi sokkal inkább vidéki különc, unalmas fráter marad, mint Bessenyeinél volt, akitől menekülni kell. Komikus ellenpont csupán a szerelmet élvezők, hirdetők között.

Dunai változtatásai között említendő Berenisz és Titius elhagyása (az utóbbi szövegét olykor Lipótra osztja át!). Ez nyilván elsősorban az időbeli rövidítéssel van/lehet összefüggésben. Erre utal az a szerkezeti eltérés is, hogy Bessenyei öt felvonását (felvonásonként 5–9 jelenet van) Dunai hét jelenetre egyszerűsíti. Említendő továbbá a Lidásból lett Jenő nevű szolga szerepének megnövekedése. A gazdáját utánzó Jenő azzal, hogy Parménió igényes, szép mondataival szemben hangsúlyozottan népies nyelvi formákat használ („elfoglalnak bennünket az óvasmányok"), többszörös komikus feladatot lát el. Általa működik a vígjátékírásban jól ismert s gyakorta alkalmazott tükördramaturgia, amely az önjellemző és az utánzott szereplőt jellemző kettősséget érvényesíti.

Végezetül: alapfokon mindenképpen dicséretes Dunai Ferenc szándéka, hogy a magyar drámahagyománynak már csak az irodalomtörténetben számon tartott jelentős művére felhívja a figyelmet. Dicséretes továbbá, hogy színszerűbbé és gördülékennyé teszi Bessenyei György kétségtelenül nehézkes szerkezetű, ügyetlen dramaturgiájú művét, hogy elhagyja a felesleges ismétléseket, rövidíti a replikákat, illetve, ugyancsak a színszerűség szándékát követve, felgyorsítja a történet végkifejletét. Ugyanakkor viszont kétségtelen, hogy a művel a huszadik század hetvenes éveiben találkozott olvasó, műkedvelő már nem Bessenyei György felvilágosodás kori programdarabját, hanem ennek szerelmi történetté, harmadrangú népszínművé redukált változatát vehette kézbe.

Hogy a Dunai-féle átírás színpadra került-e, feltehetőleg igen, s hogy milyen sikerrel játszották, arról nincs tudomásom, mivel az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet rendkívül gazdag dokumentációjában erről semmilyen adat nincs. Egyetlen adat található csupán, egy öt soros újsághír, arról, hogy megjelent Dunai Ferenc átirata.

II.

„Le van vajazva"

Csokonai Vitéz Mihály: A' méla Tempefői, avagy az is bolond, a'ki poétává lesz Magyar országban (1793)

Sediánszky Nóra – Koltai M. Gábor átírásában (2005)

A Színház című szakfolyóirat 2005. szeptemberi számának mellékletéként megjelent Csokonai-átdolgozás végén, mintegy lábjegyzetként olvasható azon Csokonai-művek jegyzéke, amelyeket a darab készítői felhasználtak. Cím szerint: Kivonat az egészséges életmódról; Az egyháztanácsi küldöttségnek; A csókok; Levél Sándorffi Józsefnek; Levél Koháry Ferencnek; Levél Schédius Lajosnak; Levél Széchényi Ferencnek; Két levél Nagy Gábornak; Levél Sárközy Istvánnak; Levél Márton Józsefnek; Tündérsíp; Dr. Földiről egy töredék; Előbeszéd az Alkalmatosságra írt versekhez; Kollégiumi beszédtöredék; Levél Vályi Klárának; Gershon du Malhereux; A Magyar Prosodiáról; Levél Károlyi Józsefnek; Levél Bek Pálnak; Három levél Rhédey Ferencnek; Csókok nemei; Ókori földrajz; A szeretet; Amaryllis; Melyik a legjobb csók?; Levél Vajda Juliannának; Számvetés; Levél Szilágyi Gábornak; Levél Rhédey Lajosnak; Levél Festetics Györgynek, Előbeszéd a Dorottyához; Az ázsiai poézisről; Tréfás magyar dal; Vázlatfüzet A csókokhoz; Jegyzések és említések a DAYKA versire; Debreceni Magyar Psyche; Megfigyelés a ludak fajtalankodásáról; Búcsúbeszéde a debreceni kollégiumi ifjúsághoz; Búcsúbeszéde csurgói tanítványaihoz; Emlékezetnek okáért; Önvallomás-töredék.

Ennek a jegyzéknek alapján joggal feltételezhető, hogy Csokonai vígjátékának átdolgozói az eredeti szöveget afféle Csokonai-életrajzzá, úgymond, hommage à Csokonai-vá formálták át, amire, tudván, hogy a vígjátékbeli poéta, Tempefői és a valóságban élt debreceni poéta, Csokonai költősorsa között igen sok hasonlóság található, lehetett is okuk. Magyarán: Csokonai sok személyes vonatkozást is tartalmazó színpadi művét arra használták fel, hogy a költő más műveinek, verseinek, leveleinek, prózájának felhasználásával drámai formában mutassák be a magyar felvilágosodás kétségtelenül legnagyobb, európai jelentőségű költőjének életét.

De nem így, illetve nem egészen így történik, annak ellenére, hogy, amint idéztem, sok egyéb Csokonai-szövegrészlet kap helyet az átírásban.

A röviden csak Tempefőiként ismert, befejezetlen színpadi művel ezúttal is az történt, ami előtte már néhányszor, pontosan 1938-tól, hogy amikor keletkezése után éppen százharmincöt évvel először bemutatták, alaposan belenyúltak a szövegbe, amire csak részben lehet az a magyarázat, hogy Csokonai az ötödik felvonás ötödik jelenete után nem folytatta a történetet, mert bizonyos feltételezések szerint személyes tapasztalata meggátolta abban, hogy a

műfaji követelmények szerinti egyedül lehetséges szerencsés befejezést írja meg. Csupán jelezte, mi lehetne a következő jelenetek tárgya. Következésképpen az átíróknak megadatott szabadon gazdálkodni a szöveggel.

Az életmű kritikai kiadásának jegyzetanyagából tudjuk, hogy a Tempefői 1938 és 1973 közötti négy átírására mi volt a jellemző.

A Független Színpadon első ízben színre került változat öt felvonás helyett háromból állt, „megírták befejezését, betétként megzenésített Lilla-dalokat illesztve a szövegbe". Tempefői Csokonai maszkjában jelent meg, „az előadás hangsúlya a haladó eszmei tartalmon volt, és forradalmi tettnek számított", főleg, mert „a Márciusi Front kiáltványáért elítélt népi írók páholyát akkor érte reflektorfény, amikor a szövegben »A tömlöc nem gyalázat? nem, ha vétek nincs vele...« hangzott el" – olvashatjuk Kocsis Rózsa könyvében, amely néhány korabeli kritikából is idéz. Ortutay Gyulától azt, hogy a „Tempefőiben az urbanitás és a parasztszeretet, az európaiság és a magyarság látszólagos antinómiái feloldódnak". Féja Gézától, hogy Hont Ferenc „olyan korban ébresztette fel Csokonait, amikor »politikai hatalmasságok üzennek hadat a szellemnek és a szabadságnak. De ugyanakkor tömegeink vannak, melyek szépség és igazságra éheznek«". Bisztray Gyula arról ír, hogy a közvetlen élményekből és vágyálmokból táplálkozó szubjektív mese mélyén fojtott fájdalmak és méltatlan keservek füstje kavarog. Közöny és műveletlenség, nemzeti öntudat hiánya, külföld majmolása, idegen érdekek térfoglalása, ezek a problémák feszítik a drámát, szítják a költő hevületét s adják a szavak kísérteties hangsúlyát". Tőle tudjuk, hogy a Tempefői szövegének kiegészítői a szereplők közé iktatták Dorottya alakját is, s ez a „törlések, összevonások, szerepek kihagyása" mellett a mű javára vált. Ennek néhány megoldását átvette Benedek András 1963-as kétrészes változata is, amely keretjátékkal kezdődik: „a színészek Csokonai irányításával a Tempefői c. színdarab előadására készülnek, Tempefőit Csokonai, Rozáliát Vajda Julianna játssza. Rozália mellé nevelőnőt adnak Dorottya, a mulatságos vénkisasszony személyében. Tempefőit – miután Fegyvernekinél, a gavalléroknál és a papoknál hiába próbálkozott – Rozália menti ki Betrieger karmai közül, s már épp egymáséi lennének, de az előadásnak vége szakad, megjelenik az öreg Vajda, hazaviszi lányát, Csokonai elszavalja A Reményhez c. versét". A kritika szerint az „átdolgozás erősen eltorzította és megcsonkította" a darabot. A Csokonai-bicentenárium alkalmából természetesen Debrecenben kerül színre a Tempefői. A Ruszt József rendezte előadás számára Katona Imre „megírta a darab befejezését, happy enddel oldva meg a hős sorsát". A rendező, hogy „a befejezést Csokonai szövegétől elválassza, helyes művészi érzékkel a színészek rögtönzéseképp illesztette" az előadásba.

Ilyen előzmények után készült el a mostani változat.

A dramaturgia alapszabályai közé tartozik, hogy a drámában, illetve az előadásban kell lennie néhány kiemelt, különösképpen fontos, hangsúlyos

pillanatnak, s ezek között mindig megkerülhetetlenül ilyen a kezdés és a befejezés. Az indítás leüti az alaphangot, jelzi a problémát, amit a befejezésnek kell úgy lezárnia, hogy a kezdeti szándék megvalósult-e, s ha igen, akkor hogyan. Ez itt, Csokonai Tempefőijének esetében azért említendő, mert ha összevetjük az eredeti szöveg és az átirat kezdő- és zárójelenetét, akkor derül ki, milyen irányban történt az elmozdulás. Mert ami a kezdés és a befejezés között történik a két szöveg viszonylatában, az elsősorban dramaturgiai jellegű módosítás, mint például a szereplők elhagyása, szövegrészletek másra történő átosztása, jelenetek kihagyása, nyelvi és stiláris változtatás s más efféle, amivel a Tempefői átdolgozói bőven éltek is, mert a darab mai színrevitele ezt óhatatlanul megköveteli. Ugyanakkor kérdéses, hogy bizonyos szerepek (elsősorban Tempefői, Éva, Rozália, továbbá Tökkolopi, illetve Múzsai és gróf Fegyverneki) ilyen jellegű átértelmezése megengedhető s elfogadható-e (de erről később!).

Iskolás tananyagként ismert, hogy Csokonai vígjátéka első felvonásának első jelenetében Rozália a címszereplő – ahogy Pukánszkyné Kádár Jolán írja – „költői lelkű mása", miközben „olvas és ír", a felvilágosodás szellemében lelkesedik egy bizonyos Horváth úr (különben Pálóczi Horváth Ádám, debreceni költő, Csokonai barátja és pártfogója) verseiért, melyek az ő számára gyönyörűséget okoznak, szívét édességgel telítik, s ennek hatására „Clavierjához megy", hogy elénekeljen néhány sort egy költeményből, melytől indíttatva Rozália ezzel összeveti egyik saját költeményét. Ezt a kellemes magánfoglalatoskodást szakítja meg a színre lépő költő, Tempefői – kinek (beszélő) nevét Csokonai Apolló, a múzsák (és a költők) kellemes tartózkodási helyére, Tempe völgyére utalva választotta –, aki a kezdeti szokványos udvarló s hízelgő szavak után egy fölöttébb kellemetlen jelenségről tájékoztatja a „nemzetünk ki csinosodásán" naivul lelkesedő hölgyet. Nevezetesen arról, hogy az országba települt német tipográfus, Betrieger (Betrüger = csaló!), ki könyvek kiadására vállalkozott, nem a honi irodalom segítését, ahogy elvárnák tőle, hanem saját üzleti érdekeit tartja szem előtt, mert tudja, megtapasztalta, hogy a magyar urak és dámák a francia, angol és olasz divatkönyvek iránt érdeklődnek, s nem a magyar költők munkái iránt, azokat busás haszonra számítva nagy példányszámban adja ki s adja el, míg az utóbbiakra, ha ki is adja őket, csak ráfizet, legjobb esetben a kereskedőknek csomagolópapírnak adhatja el.

A két jelenet, nem nehéz felismerni, a költészetről, a magyar poézis és poéták sanyarú helyzetéről szól. Mintegy ezt illusztrálandó illeszti Csokonai ehhez a két jelenethez a továbbiakat, azt, amelyben báró Serteperti (=lábatlankodó, alkalmatlankodó) lép színre, annak bizonyításául, hogy a magyar urak valóban műveletlenek (nevezett báró magyarul szinte olvasni sem tud, amikor Rozália magyar verset akar neki felolvasni, azonnal fejfájásra panaszkodik!), külföldimádók (a báró például Voltaire nevét sem hallotta soha), s unalmát

űzve Serteperti Nationalspieljével (=jojo) kezd játszani, majd megkérdezi: „Hol kell már ezen nevetni, Kedves Kis Asszonykám"? Ennek folytatásaként, a honi művelődési, pontosabban műveletlenségi viszonyok más változatainak bemutatása következik. Gróf Fegyverneki (Rozália apja!) könyv- és könyvtárellenességről tesz tanúbizonyságot (könyvekből tépet ki papirost pipagyújtásra!), Éva (Rozália testvére) a szurtos kályhafűtőt mesélteti, s élvezi a kuszán összeszedett, se füle, se farka mesét. Majd miután megismertük a szellemi és emberi körülményeket, a Csokonai számára oly fájdalmas műveletlen magyar realitást, következhet Tempefői drámája: könyve megjelenési költségeiért – amit nem tud kifizetni – börtönnel fenyegeti a nyomdász Betrieger. De ez már az expozíciót követő második felvonás kezdete.

Ezzel szemben a Tempefői-átirat a következőképpen kezdődik:

Nem Rozália, hanem Tempefői lakásán vagyunk, a költő „az ágy szélén ül, kezében egy csésze tea", ide érkezik Rozália, mintha beteglátogatni jönne, „egy kosárral" a kezében, s életmódra vonatkozó tanácsokat ad: „Ne egyél sok és vastag ételt. Olyannal élj, ami könnyen emészthető, egyúttal tápláló. Egyszerre inkább keveset egyél, de gyakran. Mindenekfelett arra vigyázz, hogy az ételt minél jobban megrágd. Ne egyél olyan zöldséget, ami szelet csinál. Herbateákat és pálinkafélét a világért se igyál. (...) A szobát minél jobban lehessen és kell szellőztetni. Legerősítőbb a reggeli levegő (...) Ami az ürülést illeti, a kigőzölgést segítsd így: a nap bizonyos óráiban dörgöltesd szoros rend szerint a bőrödet. Se nehéz, se vékony ruhát ne viselj. Lábaidat minél melegebben tartsd..." stb., stb. Summa summarum: ne légy hipochonder, ezt ki is mondja, s hozzáteszi: „Kerülld a szomorúságot, a szomorító dolgokat: ellenben keress vidító dolgokat, igyekezz vidám lenni. (...) és ne olvass olyan könyvet, ami elmetöréssel jár, vagy izgató képzeteket csinálna".

Egészen más helyzet, másmilyen Rozália s másmilyen Tempefői!

Ez a történet, jut eszünkbe óhatatlanul is, nem a költészetről, hanem egy hipochonder poétáról fog szólni. Richtig! Tempefői kerüli a társaságot („kávéházban sem láttalak vagy két napja"), egészségtelenül él, rosszul alszik. Annak ellenére, hogy Tempefői ebben a változatban is panaszkodik Betrieger haszonlesése és a magyar urak igénytelensége és műveletlensége miatt, ez a Tempefői nem azonos azzal, akit Csokonai ábrázol. S bár a történet nem szakadhat el teljes mértékben az alapszövegbeli történettől (Tempefői pénzszerzési kísérleteitől és kudarcaitól), ez a világ sokkal szelídebb annál, ami az eredeti szövegben elénk tárul.

Az érthető, hogy a rendező--dramaturg átíró-kettős Csokonaival ellentétben, aki tobzódik a műveletlenség típusainak felvonultatásában, „drámai ökonómiára" (Pukánszkyné) törekszik, s ezért mellőzi Kopóházyt, a Gvardiánt, Irományit, Lord Anglust, a francia márkit), az viszont már kevésbé, hogy Fegyvernekiről kiderül (Rozália mondja), hogy „vendégszerető ember", holott Csokonainál Tempefőivel szemben éppen olyan goromba, mint

a pokróc, továbbá, hogy Tökkolopi nemcsak hogy a verstanban járatos (felismeri az alliterációt!), de Múzsai, Tempefői barátja szerint olyan fiatal politikus méltóság hírében is áll, akitől segítséget lehet remélni. Említhetnénk azt is, hogy az átírásban Éva és Rozália szemlélete között, azon kívül, hogy az előbbi rajong, az utóbbi pedig nem a kályhafűtő Szuszmir csacska meséjéért, lényegében nincs különbség, s igazi szerepük a szemléleti ellentét helyett inkább az, hogy a különben is önmagát nem lelő Tempefői helyzete azáltal még kilátástalanabbá váljék, hogy két nő közé szorul. Továbbá, de nem utolsósorban, az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az átiratban Tempefői is lelkesedik a Szuszmir előadta meséért, amit az sem igazolhat, hogy ez a változat jóval összefogottabb, mint Csokonaié, s hogy évekkel a Tempefői megírása után, amelyben Csokonai „még tudós gőggel állítja szembe a hivatalos irodalommal a népmesét, mint a bárdolatlan ízlés elrettentő példáját" (Pukánszkyné), forrásértékűnek vallja a népköltészeti hagyományt: „hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a' jámbor puttonost; akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tiszteletesebb maradványait".

Az átírók, példázza a két változat kezdeti jeleneteinek párhuzama, láthatóan azt tűzték ki célul, hogy Tempefőit a felvilágosodás szócsövéből eleven hús-vér emberré változtassák. Ebben alkalmasint a címszereplő nevéhez tapadt, a(z el)méláz igéből elvont méla jelző (Csokonai alkotása!) lehetett számukra az irányadó, hogy Tempefőit embergyűlölő, magányt kereső melankolikus személyként ábrázolják. Ezt készítik elő, alapozzák meg Rozália darabkezdő tanácsai, amelyek az átirat jegyzete szerint Csokonai Kivonat az egészséges életmódról című feljegyzéséből származnak. Az eredeti szövegben ezzel szemben Tempefői mélaságát a tudományok (akkor ide értendő az irodalom is) iránti barátságtalanok váltják ki. Ha nem tévedek, míg az eredeti szövegben Tempefőit – mint az általános műveletlenség mutatója – a honi költészet mostoha sorsa és saját egzisztenciális helyzete ejti kétségbe, addig az átiratban elsősorban saját költői státusa aggasztja, ami kevésbé egzisztenciális gondjai miatt lényeges, inkább labilis lelkiállapotából (hipochonder! – mondja róla Rozália, s ő is megismétli: „Hogyan éljen a te hipochonder barátod?") következik. Ezzel a labilis lelkiállapottal magyarázható, hogy az átirat Tempefőije olykor a legvaskosabb vaskosságoktól sem riad vissza, mint például, amikor az első rész zárójelenetében Évát a csókok nemeinek előszámlálása után a nemi szervek és az anyagcsere már-már gusztustalan diákhumort idéző megnevezéseivel traktálja. „Rendkívül vaskos humora folytán a kéziratos diákirodalom trágár műveinek a sorába" illő Antiqua Geographiából átvett kérdések és feleletek közül hangzik el néhány: „Tudja, kisasszony, hogy nevezték hajdan a vulvát? (...) pinának, az ürgelyukról mint pinalyukról. (...) Vagy egyszerűen vulvának, vagyis bejáratnak. És mik a határai? Északról a Vénusz dombja, délről a Szar birodalma, nyugatról a Vizelet óceánja...". Ezt hallván nem véletlenül teszi fel Éva a kérdést: „A

disznólkodást is poézisnek nevezik?" Ugyancsak ez a lelkiállapot lehet a magyarázata a Tempefői bohémkedéseinek, olyan megnyilvánulásainak, mint hogy egyfelől segítséget kérő, kétségbeesett hangon levelet ír Rozáliának, Évának, sőt Sertepertinek is, s miközben érkezésüket várja, az őt őrző hajdúkkal kártyázik, borozik, majd amint Éva megérkezik, szerelmével ostromolja, Rozáliát pedig vetkőzteti, s ezenközben olykor költészeti kérdésekről tart kiselőadást Múzsainak, mintegy annak bizonyításaként, hogy ő „nem kézimunka gyanánt" űzi a versírást, s mintegy tanulságlevonásaként a nem sokkal előbb lejátszódott költői párviadalnak, amit Tökkolopi kezdeményezésére, irányításával és élvezetére a Tempefőihez s a szereplőkhöz hasonlóan beszélő névre hallgató Csikorgó nevű rigmusgyártó fűzfapoétával folytat. (Ez a versharc különben az új változat legjobb jelenete: úgy írja át az eredetit, hogy szellemében hű Csokonaihoz, de versidézetei, példái nem azonosak az alapszövegben olvashatóakkal. Amikor Tempefői hosszas biztatás után megszólalva verset mond Csikorgó bugyuta sorai ellenében, akkor egy népballadából idéz, ami természetesen nem nyeri meg Tökkolopi tetszését, majd látván kikkel is van dolga, saját költői tudományának igazolása helyett verssel lendül támadásba – „Mint szar a fűben, az ízlés úgy lapít / A tettetés a legjobb iskola / Hol Sekélyes professzor úr tanít / És seggnyalásért jár a diploma..." –, s ez itt nem hogy nem sértő, hanem egyenesen találó!)

Ilyen kitérők, régi és új szövegrészek, az eredetiből is ismert és új helyzetek, viszonyok után jutunk el a darab zárórészéhez.

Ha elfogadjuk, s nem tehetünk mást, hogy a befejezésnek a kezdőjelenetekben jelzett, felvetett problémát, gondolatokat kell igazolnia vagy cáfolnia, akkor megállapíthatjuk, hogy a Tempefői átírói követik ezt a dramaturgiai elvet, szabályt.

Tudjuk, hogy Csokonai nem fejezte be a művet, csak jelezte, mi lenne a tárgya az ötödik felvonás 6–14. jelenetének. Ezekből kiderülne, hogy Tempefői nemes származású, s nem zárható börtönbe sem azért, mert nem tudja törleszteni a nyomdász iránti adósságát, sem pedig azért, amivel vádolták, hogy az adósság kifizetésére felajánlott értékes pikszist lopta volna (ezt Rozáliától kapta!).

Az átírásban, a már jelzett indítással összhangban, egészen másként alakul a történet vége.

Csokonai szövege ott szakad meg, amikor az ötödik felvonás ötödik jelenetében a két hajdú Tempefőit börtönbe akarja kísérni. Az átírásban Tempefői lakására a két hajdúval együtt érkezik Betrieger is, aki, miután meggyőződik róla, hogy a költő nem tudja/akarja megtéríteni az adósságot, megparancsolja a hajdúknak, hogy alkalmazzanak erőszakot. Ez dulakodáshoz vezet, melynek során Tempefői „elveszi az egyik hajdú pisztolyát", majd a másikat is arra kényszeríti, hogy adja oda a fegyverét, és innentől minden úgy zajlik, mint a krimikben – egészen a záró pillanatig. Hiába próbálja Tempefőit jobb belátás-

ra bírni költőtársa, Múzsai, azt is bedobva, hogy ő már mindent elsimított („Le van vajazva"), kimagyarázta Tempefőit minden buta cselekedetéért: „Hogy idegkimerültség, meg anyagi gondok, amúgy is hangulatember vagy...", s különben is szerződést írt alá a barátja nevében, tehát van pénz, bizonyságul elővesz egy köteg bankót a zsebéből. Ez Tempefőit nem nyugtatja meg, ellenkezőleg, a barátját is a falhoz állítja, s kijelenti, hogy ő nem alázkodik meg, nem ír levelet Tökkolopinak. Közben Betrieger megígéri, hogy minden művét ingyen kiadja. Ekkor megérkezik Fegyverneki és Éva, akik nem értik, miről van szó, netán színházat játszanak. Tempefői pedig, kihasználva a helyzetet, hogy közönsége van, amely kénytelen őt meghallgatni, költői, emberi vallomást tesz. Ahogy Éva tapsikolva mondja, „Előadást tart a poéta úr": „Nem kell említenem, hogy a művészet legkedvesebb vagyonom volt mindenek felett. Nem azt a fajtát szerettem, amelyik könnyebb volt, közelebb volt, zsírosabb volt, hanem amelyet alkalmasnak láttam a lelkem kicsinosítására. Fellobbantására a tűznek. Ez volt az oka, hogy én olyan polcra nem mehettem, amilyenre, ha akartam volna, talán mehettem volna. (...) Szerettem a dicséretet, az igaz – de soha nem kívántam alacsony lélektől koholt álutakon arra jutni, sem szemetes plánumokon, férgeket vakon kergető vakondtúrásokon. Az egyes ember se nem oszt, se nem szoroz, az nulla, cifra, egy cifra is semmi, száz cifra is csak semmi, cifra meg cifra is semmi. (...) A tapasztalás majd megtanít rá, hogy a hálátlanok, ahogy a legnagyobb, úgy a legszámosabb bűnösök is a földön!" – amiből egyre inkább látható, hogy gondolatai, mondatai zavarosak, hiányzik belőlük az értelem. Ekkor érkezik Rozália, „kezében egy súlyos aranylánccal" (pikszis helyett, mert jobban illik korunkhoz!). Tempefői őt is a falhoz állítja. Közben a lánc Múzsaihoz kerül, aki az adósság fejében azonnal felkínálja Betriegernek, ki készségesen elfogadja, de miután Tempefői ráfogja a fegyvert, elbizonytalanodik, megtarthatja-e vagy sem. Éva úgy véli, vége a komédiának, indulna, Tempefői azonban nem engedi el túszait, mert még nem mondott el mindent, amit akart. De szavak helyett hirtelen maga felé fordítja a fegyvert. És vége – lenne. A tragédia azonban nem következik be. Mert Éva három ponttal végződő megjegyzése – „Szegénykém..." – után néhány soros (át)írói utasítás következik: „Tempefői tovább monologizál, akár a közönséget is fegyverrel kényszerítve arra, hogy hallgassák. A többiek egy idő után elunják a helyzetet, beszélgetni kezdenek, elfoglalják magukat. Italok kerülnek elő. Valaki kiveszi Tempefői kezéből a pisztolyt, kiüríti a tárat, aztán visszateszi a kezébe. Tempefői még egy darabig mondja szövegét, vagy csak zavartan álldogál, aztán csatlakozik a többiekhez. Stb."

S megvallom, zavarban vagyok. Hogy kell ezt érteni? Úgy-e, hogy a költőket nem kell komolyan venni, hogy csak beszélni tudnak, tettre képtelenek, egyebet sem tudnak, csak komédiázni... vagy másként?

Nem tudom. Azt azonban egyre határozottabban érzem: ez a Tempefői nem az a Tempefői, akit Csokonai befejezetlen vígjátékából ismerünk.

III.

Örökös átírásra ítélve

Szigligeti Ede: Liliomfi (1849)
Spiró György átírásában (1997)

„Az átdolgozás – ellentétben a közhittel – nem a gyenge, hanem a jó darabok sorsa. A jó darabok viszont éppen, mert kiállják az idő próbáját – sok-sok rendező és dramaturg kezén fordulnak meg: számtalan metamorfózison esnek át ... Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy ahány emlékezetes Liliomfi-bemutató, annyi átdolgozás."

(Mészöly Dezső)

Ha van magyar dráma, amelynek állandó, örökös átírás jutott osztályrészül, akkor az mindenképpen Szigligeti Ede 1849-ben készült s bemutatott, és máig népszerű színházi repertoárdarabja – a Liliomfi. Az átírások sorozatát maga Szigligeti kezdte. A Liliomfi ugyanis az 1845-ben írt Vándorszínészek című mű átírásaként jött létre, nem is akármikor, hanem közvetlenül a szabadságharc leverése, s alig két hónappal az aradi kivégzések után. Bemutatóját 1849. december 21-én tartották a Nemzeti Színházban. S azóta is több átírást ért meg, legújabban Spiró György vállalkozott rá majd másfél évszázaddal a szerző átdolgozása után.

A Vándorszínészekben Szigligeti saját történetét írta meg, legszemélyesebb ügyét: „a színésznek állt nemesúrfi nem megy vissza a biztonságot adó ősi kúriába, hanem vállalja a bohémségében is nemzettudatot formáló művészi létbizonytalanságot", ahogy nem kevés nemzeti patetikával Hegedűs Géza írja, „mint – tette – Szigligeti is, aki nem ment vissza a Szathmáryék (ez Szigligeti családi neve!) nagyváradi dzsentri-világába", hanem vállalta a színészettel járó megpróbáltatásokat. Hogy a Vándorszínészek nem csak első változata, piszkozata a Liliomfinak, az a két mű hangneméből látszik. A Vándorszínészek „görbe tükröt tartott születő, fejlődő színészetünk elé, a sajtót és a közönséget is keserűen (?) ábrázolta", írja Szigligeti szocreál monográfusa, Osváth Béla, a Liliomfi pedig a magát minden helyzetből ügyesen kimentő, sőt hasznot húzó kedves fiatalember, civilben Szilvai Gyula joghallgató, amúgy Liliomfi néven hódító teátristáról szóló magyar tévedések vígjátéka, sok-sok átöltözéssel, csellel, félrevezetéssel és többszörösen szerencsés befejezéssel.

A panasz az áldatlan viszonyok miatt – a szerző átírásában – jópofa mulatság, nem csoda, ha kezdettől fogva: színházi siker.

„Szigligetinek e műve kifogyhatatlan az érdekes helyzetekben, cselekvényekben. Szünetet nem ismerve az egész darabon keresztül egymást érik a meglepő és mulattató helyzetek; a cselekvény benne nem – franczia darabok módjára – mesterségesen vagy erőltetve összeállított, hanem eléggé természetesen folyó, úgyannyira, hogy nem csalódunk, ha azt mondjuk, miszerint az diadalmasan versenyezhet a színpadunkon divatos franczia vígjátékokkal, s hosszasan fentartandja magát a repertoriumban" – olvasható az első, a Figyelmezőben megjelent kritikában.

És a kritikus nem tévedett, mert a „Nemzeti Színház ettől kezdve évi kéthárom előadással tartotta műsorán a produkciót (...) – sokszor tettek rajta kisebb-nagyobb módosításokat, hol a játszási alkalom, hol a szerepeket vivő színészek kedvéért" – írja Tarján Tamás, akitől azt is megtudjuk, hogy fiatal ítészként Vajda János többször írt a mű előadásairól. 1857-ben arról számolt be, hogy afféle vasárnapi darab lett a Liliomfi, amelynek előadásán csak a karzat volt leszakadásig tele, majd két évvel később, szerepátosztással népszínmű lett belőle. És rendre a mű átírásairól, gyakrabban pedig átigazításairól tudósítanak a lapok. De ugorjunk időben több évtizednyit, a huszadik század harmincas éveinek közepére, pontosan az 1935/36-os évadba, amikor a mű negyedik felújítására/színrevitelére került sor, melyet Bisztray Gyula „ötletesen modernizált" változatnak látott, Kárpáti Aurél pedig – miután úgy vélekedett, hogy a Liliomfi nem remekmű, csak „Ügyes színházi mesterember ügyes munkája", következésképpen „Nem kegyeletsértés hát, ha valaki változtató kézzel nyúl hozzá a szövegét átírva, az egészet közelebb igyekszik hozni a mai közönséghez" – így írt Emőd Tamás vállalkozásáról: „Amit az alapanyagból mai néző számára ki lehet hozni: elég szerencsésen kihozta. A poros dialógusokat felfrissítette, az ócska dalbetéteket újakkal helyettesítette (néhány Csokonai-, Kazinczy-, Kölcsey-, Kisfaludy-vers és népdal beiktatásával)". Ugyanakkor feltette a kérdést: „megéri-e a fáradságot az eredmény?" Szerinte nem éppen, pedig alkalmasint ez még nem az a felújítás, amelyről egy 1950-ben írt kritika tesz említést, miszerint a Horthy-korszak fasiszta dramaturgiája a „polgár igényét" elégítette ki azzal, hogy Liliomfi „becsületes nemesi nevéhez illően" visszatér a „Szilvaiak ősi birtokára". Ezzel szemben az 1950-es előadásban, amely Mészöly Dezső átdolgozása alapján készült a Madách Színházban, a történet úgy fejeződik be, hogy Liliomfi nem fogadja el nagybátyja, Szilvai professzor kikötését, miszerint azért, hogy örökségét megkapja, szakítania kell a színészettel. „Liliomfi az örökség ellenében sem hajlandó lemondani szép pályájáról. Mariska vele megy, vállalja a küzdelmes színész-sorsot", áll a darab előadásra készült tartalmi ismertetőjében. Ennek afféle függelékében az olvasható, hogy „Szilvay professzor gazdag magyar nemes, a rendi előítéletek korlátai között élő öntelt nyárspolgár, száraz, modoros, fontoskodó, akinek »professzorsága« rangból, hiúságból és néhány latin idézetből tevődik össze", Camilla viszont „buta, képmutató vénlány, a

társadalmi előítéletek rabja, a kispolgári korlátoltság prototípusa". Ebből is látszik, hogy az osztályharcos elveket követő átdolgozás a nyárspolgárság bírálatát célozta meg. S ezt dicséri a kritika Szigligetihez hű koncepcióként, amely a „nemzeti kultúráért harcoló művészek és a nép között" kialakult „eleven kapcsolatot" érzékelteti, és amely szerint Liliomfiban, az egykori vándorkomédiásban „a ma színművészetének méltó ősét" kell látni?!

Ezzel azonban még nem ért véget a mű átírásainak sorozata.

1972-ben, ahogy Koltai Tamás kritikájából tudjuk, beat-változata készült el a Liliomfinak. A mű igazi színházi megpróbáltatására azonban Szolnokon került sor 1991-ben a Szigligeti névre keresztelt átépített színház díszelőadásán, amikor Taub János rendező meglepő szereposztást talált ki. A hősszerelmes Liliomfit az ötvenhét éves Garas Dezső játszotta, színésztársa, Szellemfi, Törőcsik Mari volt, a vénkisasszony Kamillát és a fogadós Erzsi nevű lányát férfi színész alakította, Győry Emil, illetve Mertz Tibor, míg Gyuri pincér Spolarics Andrea volt, az idős Szilvai professzort pedig egy fiatal színészre osztotta. Hogy a szöveg ilyen rendezői truváj következtében miféle módosításokat szenvedett, arról a kritikákból nem sokat tudunk meg, azt azonban megjegyzik, hogy a darab címe Liliomfiékra változott. Hogy miért, erre nincs magyarázat. Feltételezhető azonban, hogy nagyobb beavatkozás nem történt, mivel a rendezés a „termékeny bolondéria" által elsősorban s kizárólag „a totális komédiázást szerette volna szolgálni", de „az eklektika, az ötletek összebékíthetetlen halmaza elnyelte az egészet" (Tarján).

Vagy mégsem!

Ha tudott erről a különös változatról, és feltehetően tudott Spiró György, aki 1992-től a szolnoki színház igazgatója, s ismernie kellett az előző évad műsorát, akkor talán az is feltételezhető, hogy Spiró minden eddiginél merészebb Liliomfi-átírását részben Taub rendezése is inspirálta.

Arra, hogyan került sor a magyar drámák átírástörténetében erre a valóban egészen rendhagyómód merész vállalkozásra, maga Spiró nyilatkozott a Bárka Színház Hajónapló című lapjában a bemutató előtt:

„Amikor elolvastam az eredetit, két dolog lepett meg. Az egyik, hogy néhány szerep félbe-harmadába volna hagyva, mintha Szigligeti nagyon sietett volna. A másik, aminek korábban nem voltam a tudatában: 1849 decemberében mutatták be a pesti Nemzeti Színházban, mindössze két hónappal az aradi vértanúk kivégzése után. Ez annyira elgondolkoztatott, hogy az én verzióm pont az eredeti darab ősbemutatójának idején játszódik. Szigligeti úgy tett, mintha valamikor a reformkorban, a szabadságharc előtt játszódna le a történet. Én úgy teszek, mintha a levert szabadságharc után közvetlenül játszódna. Nagy különbség, kivéve azt, hogy komédiáról lévén szó, mind a ketten csak úgy teszünk."

Hogy Spiróban nem először merült fel a Liliomfi átírása, az ebből az interjúból szintén megtudható. Évekkel előbb már volt egy színházigazgatói

felkérése, amit ő vállalt, s amely értelmében elkészített egy változatot, de ezt az igazgató, Léner Péter, „túl radikálisnak" találta, s ezért nem került színre. Hogy a két átírás, a Léner-féle felkérésre készült változat és a Bárkában színre került, Fogadó a Nagy Kátyúhoz című változat hogyan viszonyul egymáshoz, arról nincsenek pontos ismereteink. De hogy a kettő hasonlít egymásra, azt Spiró említi, mondván, hogy javítgatott rajta, húzott is belőle, közben elsősorban arra ügyelt, hogy ne legyen unalmas, mert egy bohózat semmiképpen sem lehet unalmas.

Térjünk vissza a Bárka számára készült és ott színre került változathoz.

Az előbbi interjúrészlet folytatásaként, arra a kérdésre, mi ragadja meg, „mikor egy másik szerző anyagából" dolgozik, a figurák-e vagy inkább „stílusgyakorlatként" vállalkozik, Spiró így válaszolt: „Az a tapasztalatom, hogy nem véletlenül lesz siker valamiből, akkor sem, ha utólag az ember meglepődik, mennyire laza és következetlen az a szöveg, amit elolvas. Valamit az eredeti szerző biztosan elkapott a kor hangulatából, tehát érzékeny ember volt, és nyilván tudatos is, elvégre nagy struktúrájú művet – regényt, drámát – szimpla hangulatból megírni nem lehet. Talán világos, hogy én Szigligetit nem kijavítani akartam, mindössze tovább gondoltam azt, amire ő is gondolt már akkor, csak valamiért nem hajszolta végig minden szereplőjét a lehetséges kacskaringókon."

Spiró viszont a Fogadó a Nagy Kátyúhoz szereplőit végighajszolja. Fel is róják neki az előadásról készült kritikák, szinte kivétel nélkül. Ám azok a kritikák is, amelyek leginkább elmarasztalják Spiró Liliomfi-átírását, elismerik, hogy az alapötlet nagyszerű, sajnálatos, hogy túlzásba viszi a poénparádét.

Spiró György, ahogy nyilatkozta is, valóban nem írt új darabot Szigligeti Liliomfijából, amit az is bizonyít, hogy lényegében az alaptörténetet is megtartotta, tett ellenben némi elmozdítást mind a szövegen belül, mind pedig olyan meghatározó tényezők esetében, mint a helyszín és a cselekmény ideje. Az utóbbit csupán pontosította azzal, hogy a történetet két hónappal az aradi ítélet végrehajtása, az eredeti szöveg bemutatójának idejére tette, s ezzel történelmileg és politikailag is lokalizálta. Ehhez kötődik egyrészt az a változtatás, hogy Liliomfi is és Szellemfi is bujdosó negyvennyolcas katona, illetve másrészt, hogy felfedezi és játékba hozza az Uracs nevű szereplőt, aki az aradi kivégzésről hírt adó, mintegy két hónapja megjelent újságot olvassa. Ezzel a szereplővel kapcsolatban nem mulasztható el megemlíteni, hogy a kritikák Spiró találmányának vélik, holott az alapszövegben is szerepel, csak az előadásokból rendre kimaradt a Szigligetinél a második, a Két Svarc címet viselő, akkor szakasznak nevezett felvonásból. Tehát nem Spiró találmánya, bár szerepe szerint akár lehetne is, hanem Szigligetinél is ott ül Kányai uram fogadójában, s olykor bort rendel. Ennél többet az átírásban sem igen tesz, amellett, hogy újságot olvas, majd később Szilvai professzor könyvét olvassa ki a szó szoros értelmében (a könyvből ugyanis eltűnnek a

betűk, ha egyáltalán voltak benne!). De jelenlétét hangsúlyossá teszi, hogy a szereplők állandóan némán kommunikálnak vele. Amikor Kamilla pénzt tesz az asztalra s kimegy, Szellemfi pedig gyorsan zsebre vágja, akkor „Uracs felé sandít", könyvét Szilvai Uracs elé teszi, aki ezt kezébe veszi, amikor Szilvai megkérdezi tőle, hogy ugyanazt a lapot olvassa-e, feleletként bólint, Liliomfi, amikor az álruhát levetve lép az ivóba, tekintetével regisztrálja, hogy Uracs nincs a helyén, aki, amikor visszatér, támolyog, a fogadós bort tesz elé. Egyetlen egyszer szólal meg (az előadásban egyszer sem, ahogy a kritikák kivétel nélkül észrevételezik), amikor Szilvai professzor a következő szavakkal fordul felé: „Uram, nekem olykor az a sejtésem, hogy nem vagyok magamnál...", amire az eddig néma szereplő „súgva, borízű hangon" ezt feleli: „Ez mind csak azért van, mert elveszett a magyar szabadság...". Amin Szilvai elcsodálkozik: „Gondolja, hogy elveszett? Miért, hát megvolt valaha?" Mire Uracs igen talányosan reagál: „A tevék is azért pusztultak el... a szabadság hiánya miatt, mely a mai magyar rónán általános...Ha negyvennyolc győzött volna, azon tevék ma is élnének! (Ujját szájára teszi) De erről: Psszt!" Mindebből természetesen nem derül ki, kicsoda is ez az egyetlen alkalommal megszólaló, de állandóan jelenlevő néma szereplő. Besúgó? Bujdosó? Ez akkor sem derül ki, amikor az előbbi rövid párbeszéd előtt a fogadóba két pandúr lép, Uracs pedig felnéz, s leteszi az újságot. Miért, ne tűnjön fel, mit olvas, vagy regisztrálja, hogy megérkeztek azok, akiket várt? Nem tudni, ahogy azt sem tudni, hogy amikor az utolsó jelenetben „észrevétlenül feláll és kitámolyog az ajtón", hová és miért távozik. S azt se tudjuk meg, ki ő. Szellemfi ugyan megpróbál erre feleletet adni: „Elment... Mintha itt se lett volna...Lehet, hogy ő volt az? Nem volt se bajsza, se kecskeszakálla... Álorcát öltött, hát persze, mert bujdosik! Ő volt az, igen! Maga Petőfi Sándor?!" De ez egyáltalán nem bizonyos.

Ahogy ebben a darabban semmi sem bizonyos.

Ha a Spiró-féle átírás kulcsfogalmát keressük, akkor ezt a bizonyosság hiányában lehetne a legtalálóbban meghatározni. Minden, ami történik, minden szereplő, minden átírói ötlet, a legabszurdabbaktól az olcsó szóviccekig, kivétel nélkül a bizonyosság hiányával magyarázható, ezzel van, hozható kapcsolatba.

Nézzük sorban!

Az időről már volt szó. Arról, hogy Spiró közvetlenül a szabadságharc bukása, illetve az aradi kivégzések utánra teszi a darabbeli cselekvés idejét, ami a darab 1849. december 21-én tartott bemutatója alapján logikus.

A cselekmény helyszínét sem kellett kitalálni, mivel Kányai fogadója, ahol az átírás teljes egészében zajlik, az eredeti változat második és harmadik felvonásának is színhelye. Hogy a fogadót Spiró áthelyezi valahová az Alföldre, annak az az egyszerű magyarázata, hogy egyfelől jellegzetes magyar tájegységre volt szüksége, s ilyen elsősorban a nagy magyar Alföld a

maga tágasságával, másfelől pedig, hogy a puszta eleve mindentől távol van, mintegy kívül esik a civilizált világon, s ezért természetes, hogy a dramaturgiailag fontos szerepet játszó kátyú itt funkcionálhat igazán. A puszta és a kátyú Spiró Liliomfi-átírásában a történet abszurd elemeként működik. A pusztán nagy hóviharok dúlnak, a kátyút pedig a fogadós emberei állandóan mélyítik, hogy az arra utazók tengelytörést szenvedjenek, s így kénytelenek legyenek a fogadóba betérni, sőt megszállni, még inkább ott vesztegelni, hiszen a fogadóba csak bejönni lehet, kimenni nem.

Így teremtődik meg az az abszurd helyzet, amelyben minden megtörténhet. S meg is történik.

Az eredeti szövegben Szigligeti alakjai a bohózat megengedte elv szerint viselkednek, másnak adják ki magukat, mint akik, Liliomfi többször is él ezzel a lehetőséggel. Spiró erre rátesz néhány lapáttal, nincs, aki ne játszana több szerepet, aminek eredményeként a bohózat abszurdba fordul. Liliomfi és Szellemfi meg a szabadságharcban ugyancsak részt vett Gyuri pincér kényszerből választja az inkognitót, de hogy a vénkisasszony Kamilla, akit Szilvai professzor gyámlánya, Mariska nevelésével bízott meg, nem csak szerelemes a Mariskáért rajongó Liliomfiba, miért jelenik meg férfiként, s miért kell végül kitudódnia, hogy a pesti sváb vendéglős, Schwartz úr egykori felesége, azt nehéz lenne észokokkal megmagyarázni. Akárcsak azt is, hogy miért játssza meg Mariska és Erzsi, a fogadós lánya, hogy ikrek. Az viszont, ahogyan ezt „bevallják", tökéletes abszurd, mintha Ionesco írta volna:

Erzsi, Mariska: Mi vagyunk az Erzsikék...
Schwartz: És melyikük a vénlány?
Erzsi: Én vagyok...
Mariska: Én vagyok... Csak pár év van közöttünk...
Schwartz: Mégis ikrek?
Erzsi, Mariska: Ikrek vagyunk!

Spiró lényegében nem tesz mást, mint Szigligeti ötleteit viszi túlzásba. Miért?

Úgy vélem, azért, hogy ezáltal igazi mondandóját, a bizonyosság hiányát, ami nem azonos a bizonytalansággal, ennél drámaibb, még kifejezőbbé tegye.

Hogy ebben nem tart mértéket, azt rendre felróják az előadásról író kritikusok, azok is, akik rokonszenvvel írnak Spiró átírásáról, s készek ezt a különös játékot megérteni (Koltai Tamás és Sőregi Melinda), s azok is, akikben ez a készség nincs meg (Tarján Tamás és Zappe László). Tarján, aki szerint Spiró „gyakorlott drámai sírgyalázó", a szöveget „elképesztően gyenge szóvicceitől, motívumismétlő túlírtságától" szeretné megfosztani, hogy „kérlelhetetlenebbé" váljon. Zappe azt rója fel, hogy Spiró „mintha egyetlen

vad ötletének, szóviccének sem tudna ellenállni", s ezért a „burjánzó ötletfolyondárban szinte elvész a cselekmény". Koltai pedig, bár jóváhagyólag nyugtázza, hogy „Valami nagy léhaság van a levegőben, senki sem az, akinek látszik, frivolitás és cinizmus lengi be e »mai kocsmát«", megjegyzi, Spiró „rokonszenves malíciáján ront" azzal, hogy „nem veszi elég komolyan a saját ötletét, amely a megadott keretbe foglalva is bizarr szélsőségekig terjedhetne", ezért „nincs szükség kitörni belőle a blődli irányába". Sőregi viszont, aki szerint a „lenge álca mögött komoly mondanivaló" van, azt kérdezi, alkalmas-e Szigligeti szövege arra, hogy „kilépjen végre az elkönnyítő kánonból, s ne csak röhögnivalót, hanem szellemi »táplálékot« is nyújtson (...) Nem túlzó-e a vállalás?"

Ebben a kérdésben az is benne van, hogy vajon akar-e és tud-e Spiró a mához is szólni vagy csak elszórakozik a saját ötleteivel?

Erre a kérdésre, amit az előadás kritikusai kivétel nélkül feltesznek, a választ a szöveg adja meg. Spiró természetesen a mára gondolva írta át a Liliomfi című komédiát, de alig észrevehetően szól csak ki a másfél századdal ezelőtti történetből. Legfelismerhetőbben a második felvonás fináléjában, amit a szereplők a következőképpen fejeznek be:

Őrültek háza ez a hon,
itt minden téboly átoson,
itt minden őrület kelendő,
kacagjunk mégis okosan
az összes múlt, jelen, jövendő,
kisebb és nagyobb átkoson."

Az énekszám utolsó szava – „átkoson" – egyértelműen utal arra, hogy az átírásnak vannak mai kötődései is.

Hogy az előadásnak ezt milyen mértékben sikerült érzékeltetnie, az már nem az átírás, hanem a színpadi megvalósítás kérdése. A kritikák ismeretében arra kell gondolni, hogy inkább a blődli felé sarkították a darabot, s ez vezette félre a bírálókat, akik az olcsó szóvicceket nem az abszurd világában, hanem ebből kiemelve nézték és marasztalták el, holott, megítélésem szerint, nem utolsósorban azért, mert Spiró van annyira okos és képzett dramaturg, önfegyelmet gyakorló író, hogy olyan szarvashibákat, amilyeneket a számlájára írnak, nem követ(ne) el, ezt az átírást kizárólag az abszurd felől kell és szabad olvasni.

Így jut(hat) kifejezésre a nemzeti lét abszurduma, ami történetesen, de nem véletlenül a Fogadó a Nagy Kátyúhoz névre hallgató alföldi kocsmában ölt drámai és színpadi formát.

Jegyzetek

I.

BESSENYEI György: A filosófus
Magyar drámaírók, 16–18. század
Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1981, 835–912. l.

DUNAI Ferenc: A filozófus. Népművelődési Propaganda Iroda, Bp., 1970.

– Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi Kiadó, Bp., 1994.
– Szilágyi Márton: A vígjátékíró Bessenyei művészi távlatai = A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életműveről. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1998, 141–154. l.
– Nagy Imre: Ágistól Bánkig. Pannónia, Pécs, 2001.

II.

CSOKONAI Vitéz Mihály: A' méla Tempefői...
Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek I.
Akadémiai Kiadó, Bp., 1978, 5–94. l.

SEDIÁNSZKY Nóra– KOLTAI M. Gábor: Tempefői
Színház, 2005. 9.

– Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.
– Bisztray Gyula: Színházi esték. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1942, 207. és 212–214. l.
– Kárpáti Aurél: Színház. Gondolat, Bp., 1959, 243–244. l.
– Pukánszkyné Kádár Jolán: A drámaíró Csokonai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956.
– Nagy Imre: Ágistól Bánkig. Pannónia, Pécs, 2001.
– Kocsis Rózsa: Igen és nem. Magvető Kiadó, Bp., 1973.
– Pálfy F. István: Csokonai színházi ünnepe. Alföld, 1974. 1.
– Tarján Tamás: Nemzeti gödör. Színház, 2005. 6.

III.

SZIGLIGETI Ede: Liliomfi
Magyar drámaírók, 19. század II. Szépirodalmi Könyvkiadó., Bp., 1984, 63–142. l.

SPIRÓ György: Fogadó a Nagy Kátyúhoz
Spiró György: Honderű. Ab Ovo, Bp., 2002, 7–107. l.

– Hegedűs Géza: A Szathmáry fiú, akit Szigligetinek hívtak. Irodalomtörténet, 1978. 2.
– Osváth Béla: Szigligeti. Művelt Nép, Bp., 1955.
– Koltai Tamás: Magyar drámák színháza. NPI, Bp., 1980, 50–51. l.
– Koltai Tamás: Néző. Pont. Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2003, 53–56. l.
– Molnár Gál Péter. Egy magyar musical comedy a XIX. századból. Népszabadság, 1962. okt. 26.
– Gombos László: Liliomfi. Színház és Mozi, 1950. jún. 11.
– Tarján Tamás: Szolnoki színjáték. Színház, 1991. 6.
– Az író. Beszélgetés Spiró Györggyel. Hajónapló, 2002. 3.
– Figyelmező. Korabeli újságcikkekből. Hajónapló, 2002. 3.

– Tarján Tamás: Úgy emlékszem. Premier, 2002. 6.
– Tarján Tamás. Több kátyút! Zsöllye, 2002. 6–7.
– Sőregi Melinda: Sok a jóból. Criticai Lapok. 2002. 11.
– Zappe László: Túlságosan mély. Színház, 2002. 11.

FROM DRAMA TO DRAMA

On the rewriting of three of our classic comedies

Nowadays when theatres handle drama texts completely freely, – and that is on the whole understandable, acceptable and rightful from their points of view – we more and more frequently come across not only new theatrical or directors' interpretations of texts but also of rewriting of old, as they are referred to, classical texts by writers or dramaturges. We know that this is not a new phenomenon and that we have had such rewritings since the beginning of the twentieth century but their number has greatly increased recently. In this paper we discuss the rewritings of our three classic comedies. The writers adopt a different rewriting procedure in each case, which means that no rule to follow exists. Apart from this, it is not unfounded to ask the question: Is it permissible to poke into classic works? The question however natural it may be is also superfluous since when someone rewrites a classical work he does not impair the work itself by rewriting it. On the contrary, rewriting proves the vitality of a work. And at the same time rewriting represents our attitude to tradition, especially when the rewritten plays are put on stage or performed as it usually happens.

Keywords: tradition, rewriting, comedy

ETO: 821.511.141.09 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HARKAI VASS ÉVA

„TÁJVERS" ÉS HIDEGSÉG-EFFEKTUSOK[1]

Közelítések Petri-versekhez[2]

"Landscape-poem" and Coldness-effects

Approaches to Petri's poems

A dolgozat Petri György néhány olyan költeményének értelmezésére irányul, amelyek a hidegség effektusára épülnek. Közöttük különösen a Táj vájdlingban című hangsúlyos, amelyben Petri antipoetikus elemek bevetésével egy groteszk, „negatív" tájverset konstruál, s ezzel egyben destruálja is a tájvers hagyományos műfaját, visszavonva poétizáltságát és elégikusságát. A hidegség effektusára épülő későbbi költemények viszont újra visszavesznek valamit e poétizáltságból és elégikusságból – nem feledvén azonban a késő modern egzisztenciális létélményének tapasztalatát.

Kulcsszavak: tájvers, természetlíra, redukció, groteszk, alulstilizálás, antipoetikus elemek

1.

Táj vájdlingban

Mint zsíros vízből egy ezüstkanál,
tompán csillog a nap.
A hűlő homály
színén felhő, zsiradékdarab
honol. Szigetnél mozdulatlanabb.

A költemény Petri György második, *Körülírt zuhanás* (1974) című verseskötetében jelent meg, s azok közé a „kristálytiszta tömörségű"[3] versek közé tartozik, amelyek már a *Magyarázatok M. számára* (1971) című, első Petri-kötetben jelt adtak magukról, szemben a költő hosszabb lélegzetű,

---

[1] A szerző a szöveg írásakor a Nemzeti Kulturális Alap Szépírói Kollégiumának támogatásában részesült.

[2] A költemények szövegforrása: Petri György: Versek 1971—1993. Jelenkor, Pécs, 1996.

[3] Keresztury Tibor: Petri György. Kalligram, Pozsony, 1998, 75. l.

„novellisztikus"[4] költeményeivel. Ha fellapozzuk Petri második kötetét, a versekre vetett legfelszínesebb pillantás is nyilvánvalóvá teszi, hogy ebben a kötetben megszaporodnak a rövid, metszett, töményebb líraiságot magukban hordozó költemények. Radnóti Sándor e második Petri-kötet kapcsán az előzőhöz képest „a magyarázatok formájának elmaradásá"-ról beszél, mondván, hogy „[A]z előző kötet rövid verskísérleteit követik ezek a versek, azokat, amelyek ott a kötetalkotó művészi terv szerint mintegy komplementer kiegészítői voltak a hosszú verseknek, visszfényeik, a szerkezet élesen kiváló elemei között a tompa levegő. A könyv egészében szinte betéteivé lettek a magyarázatoknak, mint ahogy azok maguk is nemegyszer tartalmaztak egyszerűbb betéteket."[5] A költő monográfusa, Keresztury Tibor is „a bonyolult összefüggésrendszerű textust felváltó poentírozó, redukált verstechnika" megtalált lehetőségeit emeli ki, egyfajta „szűkítő, eszközkorlátozó eljárásmód"-ot, amelynek eredményeképp „a stílus eddigi részletező tárgyilagossága sűrű, expresszív töltetet nyer."[6] Mindehhez lényeges még hozzátenni, hogy a verstest karcsúsodása, minimalizálódása egyben tárgyi, képi és szemléletbeli módosulásokat is maga után von. Radnóti Sándor ennek kapcsán arról beszél, hogy „a helyzetek és gondolatok mindig kölcsönös egymásra utalásának állapotát" a rövid versek „tiszta állapotként" jelenítik meg[7], Keresztury Tibor pedig „a lehető legtömörebb" képstruktúráról, valamint arról, hogy ebben a verscsoportban a (majd lényegében az *Örökhétfő* című, 1981-es verseskötetben kiteljesedő) groteszk szemlélet típusjegyei „kétségkívül fontos hatástényezők."[8]

A *Táj vájdlingban* is ilyen „tiszta állapot"-ot jelenít meg, a groteszk fénytörésébe állított, „lehető legtöményebb" képstruktúra közvetítésével. A költemény nemcsak minimalizmusával reprezentálja a *Körülírt zuhanás* versvilágán belül beállt poétikai fordulatot. Fodor Géza e második verseskötet versvilágának új minőségeit számba véve a lehűlés állapotát hangsúlyozza. „Petri jellemző élményköre ekkor a *lehűlés*" (kiemelés az eredetiben), mondja, s épp e költemény kapcsán jegyzi meg, hogy a versekben „[M]ostantól megszaporodnak a lehűlés, a hűlő elemek, az eső képei."[9]

A *Táj vájdlingban* című költeményben a lehűlést, a hűlő eleme(ke)t a versben szövegszerűen megjelenő *hűlő homály* képviseli. Ám az ötsoros vers érdekessége, többlete, hogy szövegében a hidegségképzet nemcsak szó szerint, explicit módon ad jelt magáról. A költeményt elárasztják az implicit

---

[4] I. m., 88. l.

[5] Radnóti Sándor: El nem fordult tekintet. Petri György lírája = R. S.: Mi az, hogy beszélgetés? Magvető, Bp., 1988, 141–142. l.

[6] Keresztury T.: I. m., 80. és 82. l.

[7] Radnóti S.: I. m., 142. l.

[8] Keresztury T.: I. m., 88. és 89. l.

[9] Fodor Géza: Petri György költészete. Szépirodalmi, Bp., 1991, 77. és 79. l.

módon kifejezett hidegség-effektusok: a hidegség érzetét keltő ezüstkanál[10], a (tapasztalataink szerint késő őszi, ködös hidegekben vagy télen) tompán csillogó nap, a zsíros víz színén (a hideg hatására) megdermedő zsiradékdarab. A zsíros víz, az ezüstkanál, a zsiradékdarab a „vájdling" tér- és jelentéstartományába tartozó fogalmak, a megnevezett mosogatóedény által közrefogott anyagok. A vers ellenkező pólusán ugyanakkor ott vannak a nem e jelentéstartományba (síkba) tartozó motívumok: a nap, a hűlő homály, a felhő – a behatárolt közelképpel szemben a tágasság, a távolság, a mikrokozmosszal szemben az ég(bolt) makrokozmoszának motívumai. A költemény e két dimenziót, síkot vetíti egymásba. Az egymásba vetítés eredményeképp alakulnak ki a zsíros víz – hűlő homály, ezüstkanál – tompán csillogó nap, zsiradékdarab – felhő analógiapárjai. Méghozzá nem akárhogyan. Az egymásba vetítés első – lazább – fokozata a verskezdő hasonlat:

Mint zsíros vízből az ezüstkanál,
tompán csillog a nap.

A következő fokozatban már szorosabbra rándul a kép, s az összetett mondat helyébe is koncentráltabb, összefogottabb egyszerű (bár bővített) mondat lép:

A hűlő homály
színén felhő, zsiradékdarab
honol.

Honnan tudhatjuk, hogy a zsíros vízből majd – a hideg hatására – kiválik a zsiradékdarab? Nyilvánvalóan az analógia működésbe lépésének eredményeképp. A zsíros vízre a makrokozmosz „dimenziójába" tartozó hűlő homály képzete vetül (vissza), s ugyanezen elv szerint működő analógia révén képződik meg a homály színe — víz színe implicit összefüggése, párhuzama is. (Feltételezhető, hogy a lényeges szemantikai funkciót betöltő *színén* szó ezért is válik el birtokosától, szakad le a verssorról, s kerül sorkezdő, hangsúlyos pozícióba). Az előbbi (logikai) analógiát ugyanakkor grammatikai analógia is motiválja *(zsíros víz – hűlő homály:* jelző és jelzett szó) – így az egymásra vetítődés révén az értelemadásban akár ki is „cserélődhetnek" a jelzők (hűlő homály → hűlő víz). Ahhoz pedig, hogy a hűlő homálynak ilyen kiemelt, jelentés-visszasugárzó és -felcserélő szerepe van, lehet, a hangszimbolika szintjén a jelzős szerkezet alliterációja, a két *h* is hozzájárul. A logikai

[10] A nap toposzához általában a meleg és a (nappali) fény effektusa – az arany meleg fénye –, az éjszakát jelképező holdhoz pedig az éjszaka fényei és hidege – az ezüst hideg csillogása – társul. Az arany önmagában is (és színét tekintve is) a melegség, az ezüst a hidegség érzetét kelti.

folyamat és az egymásra vetítődés következtében pedig nyilvánvalóvá lesz, hogy a felhő, zsiradékdarab (honol) felsoroláson belül nem egyszerű, kapcsolatos mellérendelésről, hanem magyarázó-következtető viszonyról van szó – vagy legalábbis arról is (felhő *és* zsiradékdarab → felhő, *azaz* zsiradékdarab).

Az egymásra vetítődés intenzitása nemcsak az összetett mondatnyi hasonlattól a szorosabbra vont szerkezetig vezető folyamat révén növekszik, hanem annak következtében is, hogy a zsíros víz (a1) – ezüstkanál (b1) – nap (b2) – hűlő homály (a2) logikai sor, azaz az a1 és a2 közé ékelt b1 és b2 után a felhő (c1) és zsiradékdarab (c2) minden közbeékelés nélkül, szorosan egymás mellé kerül, a motívumok távolsága szoros egymásmellettiségbe vált át.

A természeti képen belül érzékletességével és pontosságával külön kiemelkedik a *tompán* állapothatározó. Mitől csillog tompán a nap? A kérdés többszörösen megválaszolható: az állapothatározó kiválasztását egyrészt a zsíros víz és az aranynál „tompábban" csillogó ezüst fényeffektusai előlegezik meg, másrészt – visszamenőleg – a homály hasonló fényeffektusa indokolja, mely fényeffektus szintén szoros kapcsolatban áll lenti „másával", a zavaros, „ homályosan" átlátható zsíros vízzel.

És akkor még mindig itt az utolsó (hiányos) versmondat:

Szigetnél mozdulatlanabb.

Mitől lesz az ég színén úszó/lebegő felhő, illetve a víz színén úszó/lebegő zsiradékdarab „szigetnél mozdulatlanabb"? A zsiradékdarabot cseppfolyósból szilárddá, vagy legalábbis szilárdabbá *dermesztő* hűléstől, s ilyen értelemben külön hangsúly kerül a homály jelzőjének (*hűlő*) grammatikai alakjára. A folyamatos melléknévi igenév befejezetlenséget sugalló jelentésével, berekesztetlenségével az idők (és a hűlés fokának) végtelenjébe tolja ki a jelző által árasztott hidegségképzetet. Mind hidegebb és hidegebb lesz, ami dermedt mozdulatlanságba fagyasztja (fönt) a felhőt és (lent) a zsiradékdarabot. Itt viszont, a költemény zárósorában az utolsó versmondatot megelőző enjambement, a kettős alanyról leválasztott és a zárósorba „átdobott" állítmány (*honol*) hívja fel magára a figyelmet. Miért került új sorba? Mit sugall az áthajlás? Megkockáztatható, hogy Petri nem kívánt egy igével „rontani" az analógiákból előbb szimmetrikusan, majd szorosabban egybeszőtt képen, nem kívánta „megzavarni" az analógiás viszony haladványát, amelynek végeredményeként oly szoros közelségbe került felhő és zsiradékdarab, azaz a vers két jelentésszintje, a fönt és lent végképp, „tökéletesen" egymásra csúszott. A *honol* ugyanakkor átmenetet is képez a (tapasztalataink szerint) úszó/lebegő, majd a szemantikai folyamat során mozdulatlanná dermedő felhő/zsiradékdarab között (úszik/lebeg → honol → szigetnél mozdulatlanabb). Mindezen túl pedig az áthajlás tette lehetővé, hogy a *nap – mozdulatlanabb*

tompa ríméhez még hozzácsapódhasson a *zsiradékdarab* ehhez simuló, rokon hangzású effektusa, a mindössze ötsoros versben nem hivalkodó, de hármas rímet eredményezve.

A szöveg raggal ellátott *sziget* szava szintén külön nyomatékot kap. Az ég vizén (színén) a felhő, a zsíros víz színén a zsiradékdarab egyaránt szigetszerű (az ég vize, illetve a zsíros víz által körülvett) képződmény. Olyan felületek azonban, amelyek elmozdíthatóak (l.: úszó/lebegő) – szemben a szilárd talajból kiemelkedő, vízzel körülvett szárazföldi képződmény mozdulatlanságával. Az úszó/lebegő felhőre/zsiradékdarabra a sziget szilárd helyhezkötöttségének determináltsága sugárzik át (vissza), s taszítja a két motívumot dermedt mozdulatlanságba. Azt is mondhatnánk, hogy a „szigetnél mozdulatlanabb" a mozdulatlan(ság) középfokának további fokozása – a dermedt mozdulatlanság lehető legmagasabb foka. Ez a mozdulatlanság állítja meg, merevíti ki, teszi örök érvényűvé a képet: mint amikor fényképezéskor a filmre rávetül és kimerevedik egy megállított pillanat. A költemény ezen utolsó versmondata azonban nemcsak a szemantika síkján, hanem grammatikailag is ilyen mozdulatlanságot sugall, kimerevíti és „megállítja" a képet. Többek között azzal, hogy a két előző versmondat igei állítmányát (csillog, honol) követően itt névszóivá lesz az állítmány (mozdulatlanabb). Hiányzik tehát a bármiféle aktivitásra utaló ige(i állítmány), s ezt annak ellenére kijelenthetjük, ha tudjuk, hogy a *csillog*, s különösen a *honol* sem fejezett ki valamiféle felfokozott mozgalmasságot. Sőt, szemantikailag épp az egy helyben állás jelentésére utaló *honol* vezet át a *mozdulatlanabb* névszói állítmány végső, dermedt mozdulatlanságába. Ugyanakkor a három versmondat „fogyása" is valamiféle (némuló) mozdulatlanságra utal. A 9 + 7 + 2 szóból álló versmondatok karcsúsodása mindenképpen az elhallgatás irányába hat. S ezt az irányt erősíti meg a versmondatok grammatikai szerkezete is (összetett – egyszerű bővített – hiányos mondat). Abban pedig, hogy ezen utolsó, hiányos mondat mindkét szava egyszerre két (itt formálisan kihagyott, beleértett) alanyra (felhő, zsiradékdarab) vonatkozik, a költői ökonómia újabb megnyilvánulását, a „kristályossá redukált" alakzat, a „tömör kisforma expresszivitását"[11] kell látnunk.

A költemény dermedt mozdulatlanságba vezető hidegség- és lehűlésképzeteiből (-képeiből) ugyanakkor nemcsak a hőmérő higanyszálának alászállása értelmében vett hidegség árad. A képi látvány a lélekre is ránehezedik, a lélek dermedt hidegét is előhívja – azaz a lírai ént kiiktató (és egy hűlő, ember nélküli „tájat" felrajzoló) tárgyias vers vizuális és hőérzékelésre irányuló effektusai a közérzetlíra darabjává avatják a szöveget. A *Táj vájdlingban* ilyen értelemben a *Körülírt zuhanás* című Petri-kötet azon költeményei közé sorakozik fel, amelyekben „az elementáris közlendők az összefüggéseket kereső

[11] Keresztury Tibor: I. m., 120. l.

gondolati erőfeszítés szkeptikus heroizmusával leszámolt izolált én nézőpontjából sorjáztatják egy széthullott világ kihűlt és statikus lírai tényeit."[12]

A vers értelmezése elképzelhetetlen a paratextus, a vers címének számbavétele nélkül, különösen ha ilyen, mindkét szavát tekintve hangsúlyos címről van szó. A *Táj vájdlingban* a két párhuzamos kép egymásra vetítését konstatálja, s egyben értelmezi (és fokozza) e párhuzamot. A költeményben egyrészt megképződik a (hűlő) zsíros víz (lenti), valamint az égbolt (fenti) képének párhuzama. A cím *vájdlingban* szava nemcsak lokalizálja és pontosítja, „bekeríti" a lenti, földi síkot, hanem még összevontabbá teszi a párhuzamot. A verscím értelmében az „égi" táj motívumaival egy „vájdling" (mosogatódézsa, mosogatótál) (mosogató)vizében, ebben a nagyon „földi", nagyon naturális közegben és homályos tükörben tükröződik. A cím még egyet „szorít" a versszöveg analógiái által egymásra rétegződő/másolódó két kép párhuzamán, azzal, hogy egy síkba rántja fönt és lent párhuzamos képegyüttesét. Az égbolt mosogatóvízben tükröződő, negativisztikus, lehangoló, alulstilizált, térbelileg is „leszállított", destruált képét nyelvileg még inkább alászállítja a *vájdling* szó idegenszerű germanizmusa. Ugyanis nem csupán idegen szó, hanem egy nem választékos (alulstilizált) nyelviség reprezentánsa is, amelynek idegenszerű hangzását, stilisztikailag csökkentett értékűségét még inkább hangsúlyozza, „kiugratja" a cím két szavának belsőríme (*táj – vájdling*). Azaz a két, stilisztikailag nem egyenértékű szó a belső rím, a hangzósság hasonlósága által kerül itt egymáshoz közel, groteszk hatást keltve.

A *Táj vájdlingban* egyben tájvers is: alulstilizált, destruált tájvers – Keresztury Tibor Petriről írt monográfiájában egyenesen „pszeudotájvers"-nek nevezi.[13] Ez az alászállított, pszeudotájvers ugyanakkor az objektív, tárgyias líra körébe sorolható, azaz az objektív líra mindenkori paradoxonán alapul: A lírai én kívül reked a költeményen, ám a szövegben a (negativisztikus) természeti képek közvetítése által, közvetetten megfogalmazódik közérzete. „A *Táj vájdlingban* természetélményében (...) a zsíros mosogatótál és az égbolt egymásra vetített látványa mégis elementáris lírai erővel fejezi ki a megfigyelő kedélyállapotát" – írja Keresztury Tibor[14], aki a *Körülírt zuhanás* című kötet egészének kapcsán az üres, mozdulatlan tájak, kimerevített jelenetek gyakoriságát hangsúlyozza.[15] A költemény azzal, hogy a hagyományos értelemben vett tájvers lírai műfaját destruálja, szállítja alá, egyben a hagyományos szépségeszményt is visszavonja, sérti.[16] A vájdling hűlő zsíros vizének

---

[12] I. m., 81. l.

[13] I. m., 91. l.

[14] Uo.

[15] I. m., 82. l.

[16] Keresztury Tibor ennek kapcsán „a költői beszéd hagyományos funkcióinak, szépségeszményének radikális visszavonásá"-ról, „a hagyományos szépségeszmény konvencióinak durva megsértésé"-ről beszél. I. m., 87. és 89. l.

negativisztikus képe a rút esztétikájának, egy destruált szépségeszmény elemeit vonja a versbe, s ezáltal a költemény a hagyományos tájvershez fűződő poétikusság, valamint a természetlíra hagyományához kötődő elégikus tónus groteszk-ironikus lefokozásába fut ki. A hagyományos értelemben vett poétikusság és elégikusság helyébe apoetikus-naturális minőségek lépnek. És fordítva: a mosogatás (mosogatótál – vájdling! – zsíros mosogatóvíz, zsiradékdarab) által Petri antipoetikus elemeket emel a poézis tartományába. Horváth Kornélia *A hagyma szól* című Petri-vers kapcsán az apoetikus tárgy, a hétköznapi-profán téma (az általa elemzett versben ez a rántottakészítés) „poetizálásá"-nak folyamatát szemlélteti.[17] A *Táj vájdlingban* című versben az apoetikus tárgy, a hétköznapi-profán téma (mosogatóvíz, vájdling, mosogatás) „poetizálódása" a költemény magas fokú redukciójában, művészi megalkotottságában érhető tetten. A rövid lélegzetű vers szövegén belül különösen kifejezésre jut a szavak (minden egyes szó) súlya, jelentésgazdagsága, szemantikai megterheltsége, a szöveg előbbiekben elemzett jeletéskoncentrációja, implicit szemantikai tartalékai, a redukált, ám redukáltságában is érzékletes, párhuzamba torkolló, majd egymásban tükröztetett képiség, a vers apró lírai effektusainak sokasága (enjambement, alliteráció, belső rímek, ellipszisek, a „szabálytalan szabályosságot" létrehozó rím és ritmus).

Az ötsoros költemény két hosszabb és egy rövid (hiányos) mondatból áll. Sorainak hosszúságát, szótagszámát (10 + 6 + 5 + 9 + 10) tekintve szabálytalannak tűnik, ám ritmusában e szabálytalanságon belül kisebb szabályosságok merülnek fel – és el: laza jambikus lejtés, a költemény kezdetét és végét átfogó kilenc- és tízszótagos sorok, amelyek az ötös és ötödfeles jambus lejtését és/vagy emlékét vonják a versbe, a második sor pentameterszerű lejtése, a második, negyedik és ötödik sor tompa, de halmozott rímei stb. A költemény ritmusára vonatkozóan hasonló következtetésre juthatunk, mint amit Horváth Kornélia foglalt össze az általa elemzett Petri-vers kapcsán, amikor „némileg szabadon működő, ám a mértékhez mégis meglehetősen ragaszkodó" versritmus meglétét, „belső rímek, anaforák és alliterációk" sokaságának előfordulását konstatálta. Az előbbiekből kiindulva beszél *A hagyma szól* kétféle ritmusáról: egy viszonylag szabályosnak mondható, mértékesről és egy ezt leépítő, élőbeszédszerűről, amelyek „hol fölerősítik, hol pedig elnyomják, érvénytelenítik egymást".[18] A *Táj vájdlingban* című költeményben a szabályosságok és szabálytalanságok ilyen egybejátszása összefügg azzal az ellenjátékkal, amely szép és rút, poétikus és apoetikus értéktartományai között zajlik.

---

[17] Horváth Kornélia: Héj és mag (Petri György: A hagyma szól) = H. K.: Tűhegyen. Versértelmezések a késő modernség magyar lírája köréből. Krónika Nova, Bp., 1999, 155. l.

[18] I. m., 160. l.

Ismeretes, hogy Petri lírájának külön vonulatát képezik a gasztronómia, a konyhaművészet, a főzés tematikus-referenciális körébe sorolható versek. *A hagyma szól* is az effajta költemények közül való. „A főzés Petri számára tulajdonképpen a természettel való *kapcsolat* megtalálását jelentette. (...) A főzés hozta Petri számára az első ideológiamentesen megélt, bensőséges *kapcsolatot* a természettel" – írja Fodor Géza[19] (kiemelések az eredetiben). A *Táj vájdlingban* viszont a Petri-lírában pozitív értéket betöltő főzéstematikát, gasztronómiai élményt is „kifordítja", a visszájáról közelíti meg: a főzés-étkezés pozitív, kellemes élményét kényszerűen követő mosogatás (mosogatóvíz, vájdling) szintjére szállítja le, ennek képzetéből bontja ki versének képi párhuzamát. Szintén Fodor Géza írja, épp e költemény kapcsán, hogy a gasztronómia, a konyhaművészet képei „[E]lőször mintha csak új anyagot szolgáltatnának a depraváció metaforáihoz".[20]

A Petri-líra (és -recepció) egyik kulcsszava a maga a költő által megnevezett *anyaghiba,* amelynek szövegszerű forrása épp a *Körülírt zuhanás* egyik versében lelhető fel:

Ha verseim kelyhek (miért ne épp?):
parányi repedést – anyaghiba – mindenikhez találsz. (...)
(Egy versküldemény mellé)

A *Táj vájdlingban* „anyaghibája" a tájleíró költemények hagyományos műfaját (stílusát, líraiságát, elégikusságát stb.) sértő, antipoetikus versmegoldás, melynek végeredménye az alulstilizált, destruált (pszeudo)tájvers. Ez a végeredmény azonban bonyolultabb, mint első pillantásra tűnik. Keresztury Tibor a *Körülírt zuhanás* kiemelkedő darabjairól szólva írja, hogy esetükben „*egy már megírhatatlan szép vers árnyékát* írja meg újra és újra a költő úgy, hogy bennük az eszményekhez való ragaszkodás és a lehetséges gyakorlat kortapasztalatának feszültsége a tradicionalitás auráját az erős parodisztikus fénytörésben sem számolja föl."[21] (Kiemelés az eredi szövegben.) Ily módon a vers „hajdanvolt nemes, patinás, kecses formák megőrzött, ám repedt alakját öltheti csak (...) magára."[22] Petri a tájleíró vers hagyományát destruáló, *Táj vájdlingban* című költeménnyel is épp az ilyen „hajdanvolt nemes, patinás, kecses formák megőrzött, ám repedt alakját" tárja elénk.

A költemény azon kívül, hogy a szűkebb kontextusát képező *Körülírt zuhanás* egyik reprezentáns verse, nemcsak a Petri-líra meghatározó (és a második kötetet követően is tovább élő) vonásait sűríti magába. Szövegvilágából arra az „új költőiségre" is kilátás nyílik, amelynek főbb ismérveit

---

[19] Fodor Géza: I. m., 97. l.
[20] I. m., 95. l.
[21] Keresztury Tibor: I. m., 89. l.
[22] I. m., 90. l.

Kulcsár-Szabó Zoltán az alábbi módon foglalta össze: „lemond a »hagyományos szépségeszményről«, referenciális környezete nem zárja ki a »hétköznapok« világát, technikai leírását az »antipoétikus« kifejezés nyújtja, befogadása pedig távol kerül a »katarzis« kitüntetett teljesítményétől.[23] (...) a formai hagyománnyal, a versszerűség formai konvencióival kialakított viszonya kevésbé nevezhető elutasítónak, mint inkább (...) jelölten semlegesnek: Tandori vagy Petri költészete nem (vagy legalábbis sok összefüggésben nem) formabontó, ugyanakkor elutasítja a formai hagyománynak tulajdonított »költőiség« értékképzetét (...). Petrinél rendre megfigyelhető a formai tökély és a szintaktikai vagy stilisztikai szabálysértés feszültségének kiaknázása."[24]

A *Táj vájdlingban* negatív tájképe a stilisztikai szabálysértéssel, az alulstilizálás eredményeképp létrejött groteszkkel szembeállított formai igényesség feszültségében szikrázik fel.

2.

A *Reggeli kávézás* és a *Februári hajnal* Petri *Valahol megvan*[25] (1989) című, régi (válogatott) és új verseket tartalmazó kötetében, e kötet új verseket tartalmazó, utolsó, címadó versciklusában látott napvilágot. A két költemény ebben a kötetben is és a későbbi gyűjteményes kötetekben[26] is egymás után következik, egymásutániságukban is utalva arra, hogy Petri két, hasonló motívumokon alapuló költeményéről van szó. Az előbbi hosszabb, az utóbbi rövidebb szövegváltozata egyaránt a (kora) reggel (hajnal), valamint az ősz/tél hidegség-effektusára épül, s mindkét költemény a Petri-féle természetlíra újabb, jellegzetes darabja.

Reggeli kávézás

Szeretem az őszi hideg szobákat,
ülni kora reggel összehúzott köntösben
a kitárt ablaknál, vagy a tetőn,

---

[23] A költeményekben gyakran előforduló, a trágárság regiszterébe sorolható s a hagyományos szépségeszményt ily módon sértő szavakon kívül ez utóbbival magyarázható, miért nem képezik tájunkon (és tágabb környezetben is) a Petri-versek pl. szavalóversenyek gyakori szövegeit, s ezzel szemben miért oly gyakoriak ugyanitt a befogadásban a „katarzis kitüntetett teljesítményére" – s tegyük hozzá: a „nemzetmegtartó" effektusokra melodramatikusan – építő Wass Albert- és Reményik Sándor-versek.

[24] Kulcsár-Szabó Zoltán: Költőietlenség, versszerűtlenség, nyelvtelenség = A magyar irodalom történetei III. (1920-tól napjainkig) Szerk. Szegedy-Maszák Mihály és Veres András. Gondolat, Bp., 2007, 639. és 641. l.

[25] Petri György: Valahol megvan. Válogatott és új versek. Szépirodalmi, Bp., 1989.

[26] L.: Petri György versei. Szépirodalmi, Bp., 1991 és Petri György: Versek 1971—1993. Jelenkor, Pécs, 1996.

párolog a völgy meg a csésze kávé
– ez hűl, amaz melegszik.

Sokasodik a piros meg a sárga,
fogyatkozik a zöld, pereg a sárba
a sok levél – halomban
a nyár devalvált pénze:
oly sok! oly semmitérő!
Lassúdan kékbe vált
az ég hamvasszürkéje, enyészőben
az enyhe borzongás. Közelednek
a nappal-dagály
türelmes, óriás tolóhullámai.

Kezdhetek folytatódni. Megadom magam
egy személytelen felszólító módnak.

A *Táj vájdlingban* című vershez viszonyítva a legszembetűnőbb eltérés itt a lírai én közvetlen jelenlétében regisztrálható. Különösen a költemény kezdete és vége hangsúlyozza ezt (szeretem / kezdhetek, megadom magam). Azt is mondhatnánk, hogy a lírai én ebbéli pozíciója, közvetlen jelenléte, illetve hiánya strukturálja a versszöveget, amiből, a szöveg egészét tekintve, majd levonhatók lesznek bizonyos konzekvenciák.

A költemény hidegség-effektusait az őszi hideg szobák, a kora reggel borzongató hidege (l.: összehúzott köntös) és a „lassúdan" enyésző enyhe borzongás empirikus motívumai teljesítik ki. A hidegség-effektus az *ősz* hidege és a (kora) *reggel* hidege által kettős kronologikus meghatározást kap a versben. Az első (az ősz mint *évszak*) a nyár melege utáni s a tél hidegségébe vezető, várhatóan mindinkább fokozódó lehűlést, a második (a kora reggel mint *napszak*) az éjszakai lehűlés tovább tartó hidegét, s majd a nap(pal) melegében való elenyészését, a várható felmelegedést jelzi. A két időtoposzt egyrészt a hidegség hasonló effektusának (őszi hideg, kora reggeli hideg), másrészt a fokozódó-növekvő, illetve az elenyésző hidegség effektusának, ellentéten alapuló párhuzamának bonyolult viszonyrendszere köti össze. Azaz a vershelyzetet (őszi kora reggel) a (hosszú távon) még hidegebb lesz / (rövid távon) majd felmelegszik kettősségének – végső jelentésében pedig az ősz elmúlás-toposzának és a reggel újrakezdést, újjáéledést jelző toposzának – ellentéte határozza meg.

A verskezdet ezt az önmagán túlmutató vershelyzetet „beszéli el", s egyben a lírai én élethelyzetéről, kedvelt szokásáról tudósít. A költeménynek ezen a pontján a hidegség-effektus – a lírai én ezen szokásának változataiként – közvetetten (ülni összehúzott köntösben a kitárt ablaknál) vagy köz-

vetlenül (a tetőn), ám nem kellemetlenül hat (l. a vers első szavát: szeretem, illetve a hűlő kávé – melegedő völgy kettős párolgásának inkább kellemesnek mondható látványát, érzetét). Közben a majdan, várhatóan még hidegebbe váltó ősz és a nemsokára, várhatóan felmelegedő reggel ellentéten alapuló párhuzama még egy hasonlóval bővül:

párolog a völgy meg a csésze kávé
– ez hűl, amaz melegszik.

Az empirikus élmény idézett, előbb azonosságon, majd ellentéten alapuló ikerképe poétikailag a vers egyik telitalálata, poétizáltságának egyik csúcsa. A hűlést-melegedést jelző kettős párolgás képi alakzata – megejtő szépségének látványa és érzete – ugyanakkor mintegy indokolja a látszólag indokolatlannak tűnő kellemességet (szeretni az őszi hideg szobákat, kora reggeli őszi hidegben ülni). Azaz a párhuzam empirikus érzékletessége „elhiteti" az olvasóval, hogy a lírai én kellemesen érzi magát a borzongató kora reggeli hidegben. Vagyis – tehetjük hozzá – az őszi kora reggel (feltehetően barátságtalan, nyers) hidegét a melegedő völgy és a hűlő (de még meleg vagy forró) kávé kettős párolgása „melegíti" át, teszi barátságossá. A vers elemzőjének kissé körülményes magyarázatát pedig az indokolja, indokolhatja, hogy a kettős párolgás azonosságon és ellentéten alapuló párhuzamos képe – mint a képi alakzatok általában – egyszerre több jelentést sűrít magába. Még azt is, hogy míg a kinti, őszi kora reggeli hideget (és völgyet) várhatóan az implicite szövegbe értendő nap fogja átmelegíteni, a benti tér, a kora reggeli őszi hideg szoba (szobák) „napja" a párhuzam értelmében a csészényi (hűlő, de még meleg) kávé. Azaz: ahogyan az előző versben az égbolt egy vájdling mosogatóvizében tükröződött (lentiben a fenti, kicsiben, körülhatároltban a végtelen), itt, ebben a költeményben a völgyet átmelegítő, szó szerint kimondatlan, jelöletlen nap várható melege mellé a csészényi meleg (forró), de hűlő kávé rendelődik (a távoli, tapinthatatlan mellé a közeli, tapintható, a makrokozmikus mellé a körülhatárolt, kis térfogatú).

Az első versszak egyetlen, öt tagmondatból álló, mellérendelő összetett mondat. A mellérendelés grammatikai alakzata megengedi a részletező, a részleteket egymás mellé rakó, nyugodt, aprólékos, fokozatos leírást. Ez a versmondat épp ilyen: nyugodtan, megfontoltan tudósít a lírai én pillanatnyi és a szokás révén általánosítható léthelyzetéről, fokozatosan tárja fel azt, felvázolva, majd részletezve annak idő- és térkoordinátáit, ám mielőtt ezt a nyugodt, áthajlásokkal sem magzavart „epikus" részletezést a szöveg „szétfolyásának" veszélye fenyegetné, a párhuzamos látvány, majd a látványból levont következtetés a strófa végén kristálytömörségű képbe sűrítődik. A versszak és az azt egészében (és mily arányosan!) kitöltő versmondat ily módon erőteljes poétikai zárlatba fut ki. Az ilyen erőteljes poétikai zárlat

majd még egy alkalommal jelt fog adni magáról – a vers végén. Amikor ugyanis a lírai én a költemény végén újra megjelenik, felmerül, léthelyzetét ily módon foglalja össze:

Kezdhetek folytatódni. Megadom magam
egy személytelen felszólító módnak.

A hasonlóság a következtetés levonásában, a megfogalmazás sűrítettségében rejlik. A verszárlat sűrítettségének az előző, második strófa képi, vizuális látványa és ennek elvonatkoztatása adja meg súlypont jellegét.

Ebben a második versszakban a lírai én pozíciójáról egészében az őt körülvevő „külvilág" leírására, képi, vizuális látványára tevődik át a hangsúly. E strófában a képi, vizuális látvány kibontása még részletezőbb, mint az elsőben. Sorait tekintve ez a vers leghosszabb versszaka, tíz sorát három mondat tölti ki. S bár terjedelmét és a most háttérben maradó lírai én szemlélődését tekintve valóban részletezőbbnek tűnik, ugyanakkor nagyfokú művészi ökonómiával megalkotott strófáról van szó.

Első, leghosszabb mondata öt verssort fog át. A hosszú, mellérendelő összetett mondat az *ősz* (az *évszak*) jelentéstartományát, részleteit járja be. Itt nem is az előző versszakban felmerülő hidegség-effektus dominál, hanem az ősz szín-effektusai:

Sokasodik a piros meg a sárga,
fogyatkozik a zöld, pereg a sárba
a sok levél –

Az előző versszak *hűl – melegszik* ellentétének párja, (inverz) megfelelője itt a *sokasodik – fogyatkozik*. A piros meg a sárga (egyébként élénk) színének sokasodása előbb valamiféle „színesség", vitalitásra utaló színtobzódás benyomását kelti, keltheti, ám a grammatikai párhuzam által kibomló, ellentétre épülő szemantikai sík valamennyit visszavesz az élénk színekkel induló kép/tagmondat vitalitásából – mert ugyanakkor „fogyatkozik a zöld". A színek metaforikus-szimbolikus jelentéséből kibontakozik az első két tagmondat szinekdochikus jelentése: a *piros* meg a *sárga* alanyi funkcióba került melléknevek az ősz pirosba-sárgába váltó leveleinek színe (szinekdochéja), sokasodásuk pedig a szintén alanyi pozícióba került melléknév, a *zöld* fogyatkozását eredményezi. Sőt, egyszerre kettős szinekdochikus folyamatról van szó:

piros, sárga → levél → ősz
zöld → levél → nyár

A színek a levelek színei/szinekdochéi, a meghatározott színű levelek pedig az adott évszak(ok) szimbólumai/szinekdochéi. Azaz: az ősz jeleinek, színeinek sokasodása a nyár fogyatkozását idézi elő. A versszak ezen első összetett mondatának harmadik tagmondata fejleszti tovább a képet, viszi tovább az állapot alakulását (egyben pedig, a szinekdochikus folyamat értelmében, „egésszé" teljesíti a „részt"): a vörösbe-sárgába váltó lomb lehullik, „pereg a sárba / a sok levél". Míg a versszakindítás valamiféle arányosságot ígért azzal, hogy első sorában az ősz sokasodó színeit, a másodikban a nyár fogyatkozó színét „vetette be", ezt az arányt most kissé megzavarja a természet színeváltozására alapozó felismerés. Az egymást grammatikailag és retorikailag arányosan követő színeffektusok vizuális látványának harmóniáját az ősz színeibe váltó lomb hullásának látványára alapozott sosszerűség képzete követi, amelyet még inkább fokoz az enjambement keltette nyugtalanság. Azaz az egymást követő színeffektusok harmóniáját a színváltozás folyományaként felismert állapot, szituáció sorsszerűségének felismerése nyugtalanítja. Az áthajlás e képi, vizuális harmónia szemantikai diszharmóniába váltó pillanatát nyomatékosítja, a sárguló, sárba hulló levelek pedig implicite a versbe vonják az ősz elmúlásképét. Harmónia és diszharmónia – a természet örök változásának, az évszakok váltakozásának harmóniát sugalló „rendje" szembesül itt e változás és váltás keltette, kisebb fajta drámával, minthogy az elmúlás mindig ilyen, kisebb-nagyobb fokú drámát vált ki szemlélőjéből, átélőjéből. És fordítva: az, hogy mindez mögött az élő természet mindenek felett uralkodó törvényei, örök körforgása áll, valamelyest tompít is ezen a drámán. A strófa első három tagmondata e kettő ellenjátékát revelálja.

E második versszak első összetett mondatának tagmondatai ugyanakkor szemantikailag a fokozatos értéktelenedés irányába mutatnak: sokasodó őszi lomb ↔ fogyatkozó nyári lomb → sárba pergő levelek (= lehulló lomb). Erre utal a besározódás, sárba tipródás, s mindezt fokozza, hogy a folyamat *sok* levéllel esik meg. Ezt a szemantikai sort folytatja a *halomban*, majd a *sokasodik – sok – halomban* mennyiségi növekedése a minőség csökkenésének, az értéktelenedés, a devalválódás felismeréséhez vezet:

... – halomban
a nyár devalvált pénze:
oly sok! oly semmitérő!

A felismerés katarzisát még inkább fokozza az újabb áthajlás s az ezt követő kettős felkiáltás. Vagyis: az ősz sokasodó színei a zöld (a nyár, az élet) fogyatkozását, ezen (vitális) értékek devalválódását, semmitérővé válását eredményezik.

A színek → levelek → évszak szinekdochikus sorára ugyanakkor ráépül a metaforikus-szimbolikus felismerés: a sok lehulló levél a nyár devalvált,

elértéktelenedett, semmitérő *pénze*. A metafora keretén belül hasonló és hasonlított (levél és pénz) helyet cserél.

Míg az eddigiek során a színek sorának harmóniáját kettős enjambement zavarta meg, most, az *oly sok! oly semmitérő!* a kijelentések eddigi kimértségét felkiáltásba fordítja át, s a kettős felkiáltásban felaprózódik a verssor, minek következtében a harmónia még inkább diszharmóniába, (kapkodó) nyugtalanságba vált. A zöld fogyatkozása, a nyár (az élet) értékeinek („pénzének") devalválódása, semmitérővé válásának felismerése eredményezi ezt a kettős (drámai) felkiáltást, s ezt az effektust festi alá a versmondat hangzósság szintjén is: az s-ek kísérteties, vészjósló susogásával (sokasodik, piros, sárga, sárba, sok, sok, semmitérő – a névelőket is beszámítva, 15 szó közül 7-ben, tehát egy híján minden második szóban fordul elő a susogó hang).

Ezután pedig hirtelen nyugalomba vált a vers nyugtalansága:

Lassúdan kékbe vált
az ég hamvasszürkéje, enyészőben
az enyhe borzongás.

Ez a megállapodott nyugalmat sugalló „lassúdan" jelentése és toldalék által „meghosszabbított", választékos szóalakja, valamint metrikai lejtése által áramlik be a versbe. Majd újra színeffektusok dominálnak. Az ég kékbe váltó hamvasszürkéje nyilvánvalóan a kora reggel időszakának nappalba váltására utal („enyészőben / az enyhe borzongás"), miként a versszak harmadik mondata ki is mondja:

Közelednek
a nappal-dagály
türelmes, óriás tolóhullámai.

A második versszak tehát az elsőben megjelölt vershelyzet (őszi kora reggel) kettős analitikus kibontása. A váltás, változás két párhuzamos képe (nyár → ősz, kora reggel → nappal) közül az első nyugtalan felismerésbe, drámai felkiáltásba torkollik. A sárguló-pirosodó, lehulló levél, az ősz, az élet elértéktelenedése, az elmúlás felismerése vezet ebbe az (egzisztenciális) nyugtalanságba, drámai felkiáltásba, mondhatnánk. Ám meglepő, hogy a kora reggeli borzongással szemben pozitív értékminőségnek tűnő nappal várható melegével (amely majd a párolgó völgyet is átmelegíti) *nem* a kellemesség érzetét kelti. A „nappal-dagály türelmes, de óriás tolóhullámai" ugyanis valamiféle agresszivitást sugallnak. A tolófájdalmakra utaló tolóhullámok mintha a nappal erőszakos megszületését, betörését revelálnák. Ezt az erőszakosságot jelenti be a versmondatot indító állítmány (*közelednek)* utáni váratlan sortörés, az enjambement is. Az áthajlás egy pillanatra meg-

állítja a vers menetét, egy pillanatra mintegy elnémítja a verset, valamilyen veszély közeledésére készíti fel a vers olvasóját.

A költemény harmadik versszakában újra felmerül a lírai én:

Kezdhetek folytatódni, Megadom magam
egy személytelen felszólító módnak.

Ez a költemény legtalányosabb versszaka. Nemcsak amiatt, mert az első két strófa többnyire szenzuális (hidegség-, hő- és szín-) effektusokra épülő képei után a folytatódás és (ön)megadás elvontabb gesztusai következnek (aminek elvontságát még inkább fokozza, hogy az önmegadás gesztusa még elvontabb – grammatikai – fogalommal, a *személytelen felszólító mód* fogalmával társul).

A verszárlat talányossága a költemény „belső logikájának" rendhagyó voltában rejlik. Ha a nyár fogyatkozó zöldje, vitális értékeinek devalválódása és az ősz elmúlásképzete katartikus egzisztenciális felismerésekhez és drámai felkiáltáshoz vezet, akkor az „enyhe borzongás" elenyészése, a nappali felmelegedés miért *nem* kelt kellemes érzeteket? Miért tűnik agresszívnek és erőszakosnak a kora reggel nappalba váltása?

A kérdésre több irányból kiindulva is megfogalmazható a válasz. A legkézenfekvőbb a költemény első három sorának, ezen belül is vers- és mondatkezdő szavának alapján adható meg:

[mert] *Szeretem az őszi hideg szobákat,*
ülni kora reggel összehúzott köntösben
a kitárt ablaknál, vagy a tetőn...

– mert a lírai én erőteljesebben ragaszkodik a kora reggelek enyhén borzongató hidegéhez – mondhatnánk.

A másik válaszlehetőség a költemény alapsémájából következtethető ki. A második strófa az első kettős párolgásának képéből kibomló hűlés-melegedés analitikus körbejárása, kibontása, aminek eredményeképpen kirajzolódik az őszbe, őszi hidegbe (télbe!) váltó nyár – nappalba (nappali melegbe) váltó kora reggel(i hidegség) ellentéten alapuló (hűlő-melegedő) párhuzamos képe. E párhuzam alapján megkockáztatható a választnak egy második változata, miszerint az ősz sorsszerűen és feltartóztathatatlanul (közben metaforikusan) télbe vezető elmúlás-érzetét, -hangulatát nem oldhatja fel a borzongató kora reggel nappalba váltó felmelegedésképe, -érzete – a folyamatos, feltartóztathatatlan *hűlést* a pillanatnyi, naponkénti, ám gyorsan múló *felmelegedés* káprázata. Azaz a „nappal-dagály" erőszakos, „türelmes, óriás tolóhullámai", a naponkénti újrakezdések reménye nem garancia a tartós folytatódásra. Inkább reménytelen remény, naponta folytatott szélmalomharc az úgyis elkövetkező elmúlás tudatában.

Itt ugyanakkor közbeékelődik egy újabb kérdés: mi az a „személytelen felszólító mód", aminek a lírai én „megadja magát?" Megkockáztatom: a lenni, élni (túlélni?) valamilyen, grammatikai, csupán a költészet tartományában létező, értelmezhető „felszólító módja". Aminek a lírai én „megadhatja magát" és „kezdhet folytatódni" – ám csakis a feltartóztathatatlan elmúlás tudatában, a tartós létezés távlatai nélkül. Ennek eredményeképpen pedig ez az utolsó versszak nemcsak rezignációt, hanem iróniát is sugall.

Mindezek alapján azt is feltételezhetjük, hogy a lírai én épp emiatt az egzisztenciális determináltság miatt és ennek tudása miatt szeretné prolongálni a völgy és a csésze kávé kettős, hűlést-melegedést jelző párájában való elidőzést, szeretne minél tovább elüldögélni ebben az átmenetiségben, amikor a kávé hűl, de még nem hűlt ki, a völgy melegszik, de még nem melegítette, szárította fel a nap melege. Ebben az átmenetiségben, amely nem sietteti a nappal-dagály erőszakos tolóhullámait, mert akkor talán ebben a *tartamban* egy ideig a tél/elmúlás közeledő tolóhullámai is feltartóztathatóak lesznek, lennének.

Még egy válaszlehetőség adódik – ehhez azonban nem csupán ez a költemény, hanem tágabb kontextus, Petri költészetének alakulásrajza adhat kulcsot. Keresztury Tibor Petri-monográfiájában arról ír, hogy „[A] nyolcvanas évek második felének Petri-költészete az *Azt hiszik* hagyományát írja töretlenül tovább: jellegzetes magatartásváltozatát és beszédformáját a túllét megtalált s ekkor már »belakott«, egyénivé sajátított szereplehetősége határozza meg. A verseket döntően a »lassú sétánk kifelé az életből« alaphelyzete (*A séta)* szituálja változatlanul (...) Mindez a legmélyebben összefügg azzal, hogy a zűrzavar, a belső romhegy ingó statikáját kiismerő, »gyalázatos« otthonosság tizenhat-húsz évvel korábbi létérzékelését az elmúlással megbékélő »túl- s feléldegélés« otthonossága váltotta fel."[27] Az egész költeményt, különösen annak kezdő- és záróstrófáját ennek az elmúlással megbékélő nyugalomnak a tónusa, a „leeresztett hang nyugalma"[28] hatja át. Ezt a nyugalmat intonálta már a költemény első versszakának részletező, kényelmes helyzetleírása is. S az sem véletlen, hogy az elmúlásélménynek épp a természet képeinek lassú, nyugodt szemlélése ad keretet. „A kései Petri-líra szemléleti komplexitását, a kifejezés intenzitását azonban azokban a versekben mérhetjük fel igazán, melyek (sic! melyekben) a meditatív szemlélődés telt érzelmi hátterét és lírai gazdagságát, a felsejlő harmónia teljességének, a pusztulás könyörtelenségének és a túllét élhető bensőségességének egyidejűségét a természetélményhez kapcsolódó képek elmosódó, egymásba áttűnő körvonalai teszik döbbenetesen érzékletessé" – írja Keresztury[29], s Fodor Géza Petri-monográfiájára hivatkozva hangsúlyozza a „természetlíra

27 Keresztury Tibor: I. m., 133. és 135. l.
28 I. m., 135. l.
29 I. m., 137. l.

áthangolódásának folyamatát" Petrinél, melynek során „a természetnek (...) a személyiség belső állapotát szimbolizáló, önálló élettel és értékhordozó tartalommal nem rendelkező szerepe a »túl- és feléldegélés« maradék örömhéhez fogható pozitív, megtartó *kapcsolattá* lényegül át. (...) az *Azt hiszik* verseiben természet és személyiség viszonya mélyen és titokzatosan bensőséges lesz."[30] (Kiemelések az eredeti szövegben.)

A *reggeli kávézás* ennek a természettel kialakított harmóniának a szólamait szólaltatja meg, s az elmúlás nyugodt tudomásulvételét is a természet örök rendjének sztoikus elfogadása revelálja, ahol „a megszűnés és folytatódás, az elmúlás tragikus sugallatának és a túlélés higgadt, elfogadó, megtartóan bensőséges nyugalmának lírai egybejátszása már-már panteisztikus harmóniává szervesül".[31] A *Valahol megvan* című kötet legújabb verseket tartalmazó címadó ciklusának „legfontosabb fejleménye kétségkívül e könyörtelen, lassú és szép fogyatkozás, a rezignált folytatódás, a szemlélődő hömpölyögtetés szerepformájának és beszédváltozatainak árnyalt kimunkálásában, lírai kiteljesítésében ragadható meg."[32]

A fenti idézetben említett „könyörtelen, lassú és szép fogyatkozás" szövegszerűen Petri *Februári hajnal* című költeményét idézi, amely lírai szemléletét, alapállását tekintve a *Reggeli kávézás* cíművel rokonítható. Kötetbeli pozíciójuk, egymásmellettiségük is erre a szemléleti rokonságra utal.

3.

Februári hajnal

A fagyott hó helyén most
vizes a párkány,
vizesen ragyog!
Csöpögnek a méteres
jégcsapok.
Ó, lassú, szép, könyörtelen
fogyatkozás.
Aláfolyik az ablaküvegen
az eleven
víz.

A tízsoros, tagolatlan költemény egy olvadásképet részletez. Az előző verssel való rokon egybehangzás szöveghelye a két felkiáltás. Az „*oly sok! oly semmitérő*! megfelelői itt a vizes ablakpárkány ragyogását reveláló, vala-

---

[30] I. m., 137. és 138. l.
[31] I. m., 138. l.
[32] I. m., 140. l.

mint az olvadás által a jégcsapok (tágabb értelemben az élet) fogyatkozására irányuló felismerésből kiszakadó felkiáltások: a „*vizesen ragyog*!" és az „*Ó, lassú, szép, könyörtelen / fogyatkozás.*"

A két felkiáltás között paradox viszony állapítható meg, ugyanis épp a grammatikailag nem felkiáltónak minősülő (tag)mondat után áll felkiáltójel, míg az indulatszóval kezdődő mondat ponttal zárul. A paradoxon a vers logikájának folyománya. Az első (már-már örömteli) felkiáltás a vizes ragyogásra, az olvadás szépségére való rácsodálkozás, a második, az indulatszó ellenére is, amiatt intonálódik higgadt kijelentéssé, mert épp a „*lassú, szép, könyörtelen fogyatkozás*" rendjének sztoikus tudomásulvétele.

Újra a természetlíra terepén vagyunk hát. A vers első 5 sorában két szenzuális olvadáskép képződik meg. Közöttük különösen a második tűnik ki a méteres jégcsapok olvadásának, e látvány nemmindennapiságával. Ezt hangsúlyozza a költemény egyetlen rímpárja (*ragyog – jégcsapok*), de a vizualitás terén megképződött esztétikai impulzust növelik (szintén a hangzósság szintjén) a cs-k hangzáseffektusai is (*csöpögnek, jégcsapok*). A jégcsapok mérete nemcsak felnagyítja a képet, hanem meg is hosszabbítja az olvadás idejét, lassúvá teszi azt, ám a folyamat ettől még nem állítható meg, a maga nemében elkerülhetetlen. Az olvadás képe ettől lesz szenzuális értelemben szép, egzisztenciális vonatkozásaiban pedig könyörtelenséget sugalló, hiszen az olvadás-fogyatkozás az élet, a lét fogyatkozásának metaforája is.

Ez a kettősség ad magyarázatot a fogyatkozásra vonatkoztatott jelzők sorában megképződő paradoxonra is (*lassú, szép – könyörtelen*). A látszólagos ellentmondás, a paradoxon e fogyatkozás létre vonatkoztatásának, metaforizálódásának pillanatában szikrázik fel. Mi lehet *szép* az elmúlásként értelmezett fogyakozásban? A kérdés kétféleképpen is megválaszolható. A jelzőt elsősorban, az értelemadás első szintjén a hasonlított látványának, a csöpögő méteres jégcsapok olvadásképének szépsége indukálja. Ez a szépség sugárzik át a fogyatkozás metaforikus értelmére, s teszi „széppé" azt. Körülbelül arról az egzisztenciális pillanatról van szó, amely a *Reggeli kávézás*ban is felmerült: az elmúlásba, a metaforikus értelemben vett „könyörtelen fogyatkozás"-ba való belenyugvásról. Ugyanakkor, ennek ellenjátékaként, a verstestet és a belenyugvás szólamát azért megremegteti a szabadvers szeszélyesen rövidülő-hosszabbodó verssorainak zaklatottság érzetét keltő szabálytalansága.

Míg Petri *Táj vájdlingban* című költeményében a groteszk látásmód dominált, s a hagyományos szépségeszmény és poétikusság kérdőjeleződött meg, valamint az elégikussággal egyfajta naturális nyerseség helyeződött szembe, a *Reggeli kávézás* és a *Februári hajnal* a hagyományos értelemben vett szépség impulzusaira alapozva jeleníti meg a természet képeit, oly módon, hogy közben a természetlíra hagyományból ismeretes elégikusságát is megőrzi – visszaveszi. Durva általánosítás lenne tehát a Petri-lírára egyértel-

műen a rút esztétikájának fogalmát vonatkoztatni. A két utóbbi költemény is ezt bizonyítja, hiszen bennük Petri a kora reggel, a hajnal ősz- és télképeiben és hidegségképzeteiben a hagyományos szépségeszmény (de nem az idill!) körein belül marad.

Ugyanakkor érdekes folyamat játszódik le. Míg Petri *Táj vájdlingban* című költeményében az apoetikus téma antipoetikus részleteivel a verskidolgozás szintjén érvényesülő poétizáltságot állította szembe, a *Februári hajnal*ban épp fordított a helyzet. Itt maga a látvány kínálja a szépséget, s vele szemben a vers poétizáltságából vesz vissza valamennyit a költő. Szabadverset ír, szétdúlja a prozódiai kötöttségeket, s épp csak elejt egy rímpárt. A verstestet szabálytalanul váltakozó rövid és hosszú, zaklatottság érzését keltő sorok uralják, s a szabályosságot, valamiféle megnyugvást sugallva, az egyetlen rímpáron kívül csupán némi hangszimbolika támogatja meg: a hó puhaságának érzetét előhívó h-k (*hó, helyén*), a faggyal szembeállított olvadásra utaló sorok f-jei (*fogyatkozás, aláfolyik*), valamint mintegy az olvadás diadalát hirdető v-knek a vers elején és végén (itt különösen) megsokasodó, könyörtelen élessége (*vizes, vizesen, ablaküvegen, eleven, víz*). A verskép érdekessége, hogy a költemény utolsó három, mindinkább rövidülő sora, mintegy nyomatékosítva a látványt, vizuálisan is a fogyatkozó jégcsap alakjára játszik rá

A hagyományos értelemben vett szépségelv visszavételének ellenére azonban mégsem a század eleji esztétista hagyomány továbbélésére, netalán konzerválására kell gondolnunk. A szépség értékkategóriáján belül elhelyezhető természetképek ugyanis épp a metaforizáltság révén, egzisztenciális üzenetükkel kerülnek szembe a szépség teljességként való esztétista élményével, értelmezésével. Valahogyan úgy, ahogyan a kései Kosztolányi fogalmazza meg a túlérett őszi pompa látványából levont késő modern létélményét az *Őszi reggeli* verszárlatában:

Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezükkel intenek nekem.

Petri késő modern létélménye azonban még tovább megy Kosztolányi harmincas évekbeli sztoicizmusán. A „túllét élhető bensőségességének" felismerését követően akár a „jobb volna élni" evidenciája is visszavonható.

A két versben felmerülő hidegség-effektusok a későbbi kötetek verseiben is tovább élnek majd, az olvadó-csöpögő jégcsap szintén metaforizált, de most inverz képe pedig az 1993-ban megjelent, *Sár* című verseskötet egyik költeményében merül fel hasonló érzékletességgel:

Most éppen itten

Most éppen itten nem vagyok sehol,
pedig szeretnék lenni valahol,
szerettem volna lenni, de soha
nem lehettem, és időknek soka
pereghet el, foglyul ejtett homok,
önforgató clepsydra, senkisem
voltam, leszek, bár néhanap vagyok,
vagy lenni vélek, mint a jégcsapok,
ahogy csöpögve hűtik a napot.

"LANDSCAPE-POEM AND COLDNESS-EFFECTS

Approaches to Petri's poems

The paper focuses on the interpretation of those poems by Petri that are built on the effects of coldness. Among them the poem *Táj vájdlingban* (Landscape in a Dishpan) is especially accentuated. In this poem Petri constructs a grotesque "negative" landscape poem by using antipoetic elements, and thus he destructs the traditional genre of landscape poems annulling its poeticalness and elegiac character. Nevertheless, in his later poems, built also on the effects of coldness, he reclaims some poeticalness and elegiac character – not forgetting however the late modern existential experiences of life.

Keywords: landscape poems, nature lyrics, reduction grotesque, understylization, antipoetic elements

ETO: 929(031):398(497.1) ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HORVÁTH FUTÓ HARGITA

PARASZTI ÉLETTÖRTÉNETEK ÉS ÖNÉLETRAJZOK

Peasant Life Stories and Autobiographies

A népi, paraszti írásbeliség alkotásai között, a levelek, naplók, gazdasági és családi események feljegyzései, receptkönyvek, szerződések, halottas, egyházi és világi énekeket tartalmazó énekeskönyvek és emlékkönyvek mellett megtalálhatók a paraszti önéletírások, népi életrajzok, vallomások, memoárok is. Ezeknek a spontán vagy felkérésre készült visszaemlékezéseknek a célja az előző generációk élettapasztalatainak átadása és megőrzése, egy-egy jelentősebb esemény megörökítése, a példamutatás és nevelés. Elsősorban néprajzi dokumentumértékük miatt kezdték el gyűjteni és elemezni őket a II. világháború után Amerikában és Európában is. Szerzőik egyszerű emberek, naiv művészek, parasztasszonyok, munkások, híres emberek rokonai, ismerősei. A Vajdaságban megjelent népi önéletrajzok közül a tanulmány Zabosné Geleta Piroska Így zajlott életem és Mellár Lajos Csúrogon születtem című önéletírásával foglalkozik.

Kulcsszavak: paraszti írásbeliség, önéletrajz, élettörténet, elbeszélt történelem (oral history), paraszti önéletrajzok a Vajdaságban

A paraszti írásbeliség alkotásai – paraszti élettörténetek és önéletrajzok

Az 1848-as, majd az 1868-as, Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter nevéhez fűződő népoktatási törvény az iskolakötelezettség és a népiskolák bevezetésével előmozdította az írás és olvasás elterjedését, ami azt eredményezte, hogy a XIX. század végétől a parasztság körében is megjelenik az epika írásos formája. A népi, paraszti írásbeliség alkotásai között, a levelek, naplók, gazdasági és családi események feljegyzései, háztartási naplók, receptkönyvek, szerződések, szertartáskönyvek, halottas, egyházi és világi énekeket tartalmazó énekeskönyvek és emlékkönyvek mellett megtalálhatók a paraszti önéletírások, népi életrajzok, vallomások, memoárok is. Ezeknek a spontán vagy felkérésre készült visszaemlékezéseknek a célja az előző generációk élettapasztalatainak átadása és megőrzése, egy-egy jelentősebb esemény megörökítése, a példamutatás és nevelés. Elsősorban néprajzi

dokumentumértékük miatt kezdték el gyűjteni őket a II. világháború után Amerikában és Európában is.

A *Magyar Néprajz* a visszaemlékezések két formáját különbözteti meg: a tudatosan átgondolt, kronológiai rendben megszerkesztett és előadott *élettörténet*et és az írásba foglalt *önéletrajz*ot. „Mindkét műfaj élményforrása azonos a mindennapi történetekével: a hétköznapi valóság epizódokba öntött, ciklusokba rendezett megjelenítése, mesélőjének (vagy írójának) személyes szempontjai szerint válogatva és személyes sorsával összekapcsolva. A ciklusok keretét általában a sorsfordulók – a hagyományos paraszti közösségek tagjai számára az életkorok változásai – adják meg. Egy-egy cikluson belül azonban nemcsak a személyes élmények, hanem az ehhez kapcsolódó, másoktól hallott vagy másokkal megesett igaz történetek is helyet kapnak. Minél tehetségesebb az élettörténetet előadó elbeszélő, annál dúsabb szövetű, általánosabb érvényű az életrajza."[1]

Az élettörténeteket és más igaz történeteket *A magyar folklór*ban Voigt Vilmos a kisepikai prózaműfajok csoportjába sorolja. Ebbe a csoportba több olyan népköltészeti műfaj tartozik, amelyek különféle szempontokból is összekapcsolhatók, és az alábbi csoportokra oszthatók: proverbiumok; találósok; rigmusok, jelszavak, kiáltások, üdvözlések stb.; tréfás és humoros rövid prózai műfajok (anekdota, vicc); egyszerűbb elbeszélések; egyéb műfajok. Az *egyszerűbb elbeszélések* jellemzője a rövidség, a kevés szereplő és az egy-két epizódos szerkezet. Ilyen kisepikai műfaj a *példázat* (példa, exemplum, tanítás, fabula), az *élménytörténet* (memorát), az *élettörténet* és más *igaz történetek*. Ez utóbbiak mesélési gyakorlata újabban terjedt el. „Erre legtöbbször olyan helyen kerül sor, ahol gyakran sokfelől származó sok ember kerül össze, akik otthon általában megszokták azt, hogy valamilyen epikus történetet hallgassanak vagy éppen meséljenek. Az új környezetben (katonaság, munkásszállás, közmunka, börtönök, táborok, hajóút, újabban kórház, öregek otthona, munkanélküliek melegedői stb.) azonban nehezen találnak közös témát, és így kötnek ki a maguk életének elbeszélésénél."[2]

A paraszti önéletrajz a parasztkrónika alműfaja. A parasztíró „a maga életét beszéli el, vagy egy családi krónikát folytat, melyben kitér termelőtevékenységére, ennek körülményeire, a szokásokra és a környezet életére is."[3] Emiatt fontos művelődéstörténeti forrásdokumentum is.

A *Magyar Néprajzi Lexikon* a parasztönéletrajzot „a hagyományos szóbeli, közösségi jellegű paraszti kultúrát fokozatosan felváltó népi írásbeliség sajátos, az egyéni sorsot, gondolatokat pontosabban, magasabb szinten kife-

---

[1] Vargyas Lajos, szerk.: *Magyar Néprajz V. Folklór I. Magyar népköltészet: Élettörténet-önéletrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 259. l.

[2] Voigt Vilmos, szerk.: *A magyar folklór*. Osiris, Budapest, 1998. 326. l.

[3] Voigt Vilmos: *Paraszti önéletrajz* = Király István – Szerdahelyi István, szerk.: *Világirodalmi lexikon 10*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 185. l.

jező"[4] műfajként definiálja. Legtöbbjének megírását valami külső hatás – a néprajzi gyűjtő biztatása, felkérése vagy pályázati felhívás – segítette elő. A prózai parasztönéletrajzok magyarországi megjelenését az említett lexikon a XX. század elejére datálja, verses formában viszont már a XIX. század második felében is felbukkannak. Ekkor ugyanis a népköltészet verses alkotásai „formailag kiműveltebbek, esztétikailag magasabb szintűek a sokáig háttérben álló prózai elbeszélő hagyományoknál, ennek következtében – a szóbeli kultúrához még erősen kötődő parasztember, amikor először írni kezdett – a szóbeliséghez közelebb álló verses formát választotta mondanivalója keretéül."[5] A népi elbeszélőművészet és az írásbeliség hagyományait ötvöző műfajra a XX. század második felében kezdtek felfigyelni a kutatók és a könyvkiadók. Ekkor jelent meg Tamási Gáspár *Vadon nőtt gyöngyvirág* című emlékezése (1968), a széki mesefa, Győri Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* (1975), Berényi Andrásné *Nagy Rozália a nevem* (1975), Csibi Istvánné Siklódi Márika *Pontot, vesszőt nem ismerek...* című önéletírása, a *Leírom életem...* című, népi önéletírásokat tartalmazó kötet (1987), amelyet Pillich László és Vetési László szerkesztett, Vánkóné Dudás Juli *Falum, Galgamácsa* (1983) és számos más, nem hivatalos író tollából született önéletírás.

Szerzők – előadók

A népi, paraszti önéletrajzoknak a szerzői egyszerű emberek, naiv művészek, parasztasszonyok, munkások, híres emberek rokonai, ismerősei. Szávai János *Az önéletírás* című kötetében a népi önéletírókat két csoportra, *naiv mesterekre* és *nem hivatalos írókra* osztja. Az első csoportba sorolt önéletírók, akiket Szávai a képzőművészetből vett kifejezéssel naiv mestereknek nevez, a népköltészet még élő hagyományától és a hozzájuk eljutott irodalmi ismeretektől indíttatva írták meg önéletrajzukat. „Többfelé is megjelennek ezek a naiv önéletírók: nyilvánvalóan ott, ahol az uralkodó életformák mellett és alatt tovább élnek régi, öntörvényű, de a köztudatban még be nem épült életformák, és ahol a megfelelelő ösztönzés, a lehetőségek biztosítása megteremti az ilyenfajta önéletírások lehetőségeit."[6] Szávai példaként említi az észak-amerikai négereket, az indián népeket valamint Közép- és Kelet-Európát, ahol a paraszti életmód régi formái egészen a legutóbbi évekig éltek. A nem hivatásos írók más hivatástól jutottak el az irodalomig, de rendelkeztek irodalmi műveltséggel, tudatosan sajátították el a műfaj alapvető sajátosságait, és könyvük megírásával maguk is íróvá váltak. Hoppál Mihály és Küllősi Imola közösen írt tanulmányában szintén említi azokat a

---

[4] Ortutay Gyula, szerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon 4*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 186. l.

[5] Hoppál Mihály – Küllős Imola: *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség*. Ethnographia, 1972, 2–3., 285. l.

[6] Szávai János: *Az önéletírás*. Gondolat, Budapest, 1978, 208. l.

szerzőket, „népi írókat”[7], akiknek a munkái paraszti önéletrajznak indultak, és művészi színvonalú alkotásokká váltak: Veres Péter 1937-es *Számadása* és 1941-ben megjelent *Falusi krónikája*, Sinka István *Fekete bojtár vallomásai* című kétkötetes önéletrajzi regénye, valamint Darvas József *Egy parasztcsalád története* (1937–38) és *Gyermekéveimből I–II.* (1947–48) című visszaemlékezései.

A *Magyar Néprajz* társadalommal foglalkozó fejezetének szerzői megállapítják, hogy a legtöbb paraszti önéletrajz a „jellegzetesen paraszti életformából és/vagy mentalitásból való kilépés után vagy közben születhetett meg, és vagy a megszépítő messzeség, vagy a hátrahagyott sok keserűség nézőpontján keresztül láttatja a múltat. Amit a parasztságon belüli szocializációról, gyermekkorról, érzelmi világról, a konfliktusok és krízishelyzetek kezeléséről az egyéni életutakon keresztül megtudhatunk, döntő többségében olyanoktól tudhatjuk meg, akik paraszti mivoltuktól már eltávolodtak (s e tekintetben voltaképp mindegy az, hogy életmódjukban, társadalmi állásukban is, vagy »csak« gondolkodásmódjukban, törekvéseikben).”[8]

Referencialitás

Az élettörténetek, önéletrajzok azzal a céllal jöttek létre, hogy szerzőik „a lehető legőszintébben számadást készítsenek életükről, tudatosan megválogatva azt, amit ők fontosnak tartanak elmondani. Az elmondottak hitelét bizonyítandó, szinte kivétel nélkül minden önéletírásban, önvallomásban találunk ilyen mondatokat: »csak azt írtam, ami velem megtörtént az életben. Igaz, még sok kimaradt, de már utána írni nem lehet, mert akkor az egész könyvet újból kéne írni«; »...még csak annyit írok, hogy ez így volt és így igaz, szóról szóra. Hogy ezután hogy lesz és hogy meddig élek, azt nem tudom.«”[9] Akad olyan önéletrajzíró is, aki már a címben előlegezi a tényszerűséget (Csibi Istvánné Siklódi Márika: *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz. Önéletírás*). Voigt Vilmos felsorolja az élettörténetek és igaz történetek legkedveltebb témáit, amelyek szerinte „sztereotipek és eléggé jelentősek is (ifjúkori munkába nevelődés, udvarlás, szerelem, házasság, katonakalandok, fogolytáborok, a Tanácsköztársaság, illegális tevékenység, a második világháború és az ezzel járó fogság, deportálások, ellenállás és partizánharcok, az oroszok bejövetele, az ország felszabadulása, a földosztás és a szövetkezeti mozgalom kezdetei, a háború utáni szovjet, majd hazai lágerek, a koholt perek, kuláküldözés, disszidálás, 1956 előkészítése, maguk a harcok és az események, a menekülés, a megtorlás, a külföldre kerültek

---

[7] Hoppál Mihály – Küllős Imola: i. m., 287. l.

[8] Paládi-Kovács Attila, szerk.: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom: Az élettörténet haszna a társadalom leírásában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 774. l.

[9] Vargyas Lajos, szerk.: i. m., 261. l.

élettörténetei, a »második nyilvánosság« kialakulása, szamizdat, tüntetések, a rendszerváltozás előkészítése és eseményei, az új politikai szervezetek létrejötte, a gyárak és a termelőszövetkezetek tulajdonviszonyainak átalakulása, hazatérés stb.), mindazonáltal az így elhangzó történetek rendszerint nem a teljes igazságot tartalmazzák, hanem csak az elbeszélő által utólag igazolhatónak tartott epizódokat, és ily módon megszépítik a valóságot."[10] Az élettörténeti igazság és fikció problematikája kapcsán Tengelyi László az élettörténet fogalmának kétértelműségéről beszél. Az élettörténeten ugyanis érthetjük a megélt, eleven életvalóságot, de életünk elmondott vagy elmondható történetét is. A megélt élet és az elbeszélt, megkonstruált élettörténet közötti összefüggéseket tanulmányozva rámutat arra, hogy az elbeszélt történetek elkezdődnek és befejeződnek, az élettörténet azonban nem mutat hasonló zártságot. Az empirikus élet nem rendelkezik az elbeszélt történetekre jellemző zártsággal, „ez a születés és halál ténye ellenére nagyon is kétséges, hiszen emlékezetünkben már a korai gyermekkor is homályba vész, halálunk pedig csak a bennünket túlélők elbeszéléseiben válik élettörténetünk befejezésévé."[11] Az önéletrajz a megírás tevékenységével zárul, s nem fejeződhet a főhős halálával. A lezárhatatlanság, a végig nem beszéltség a műfaj egyik architextuális jellegzetessége, azaz „az önéletírás gyakorlatilag saját maga konklúziója."[12]

A paraszti önéletrajzok struktúrája

A paraszti önéletrajzok tartalma és struktúrája az irodalmi autobiográfiák műfaji jegyeihez igazodik. A kiadott paraszti önéletrajzoknak is részei a paratextuális jelek: cím, alcím, sorozatcím, műfaji megjelölés a belső borítón, fülszöveg, előszó, bevezető, utószó, befejezés, mottó, illusztráció.

A cím előreutaló formai elem: felidézi a mű témáját, hangulatát. Megjelölheti a műfajt (Sinka István: *Fekete bojtár vallomásai*, S. Dobos Ilona: *Szegény ember vízzel főz. Életrajzi vallomások*, Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés*), tartalmazhat tulajdonnevet (Berényi Andrásné: *Nagy Rozália a nevem*). A tulajdonnév egyszerre tölt be referenciális és regényfunkciót. Philippe Lejeune azt írja, hogy a referencia szempontjából „a tulajdonnév esetlegessége egyfajta valóságeffektust kelt", mert akár szokványos, akár furcsa a név, ilyen neveket „nem találnak ki", ez pedig lehetővé teszi az olvasó bizalmát növelő ellenőrzést. A címben szereplő név sajátos olvasástípust vetít előre: „életrajzi érdeklődést vált ki, a másik életébe történő

---

[10] Voigt Vilmos (1998), 326–327. l.

[11] Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest, 1998. 19. l.

[12] H. Porter. Abbott: *Önéletirás, autográfia, fikció: kisérlet a szövegtipusok osztályozására*. Helikon, 2002. 3., 287. l.

képzeletbeli belehelyezkedést."[13] A cím tulajdonnév előtti vagy utáni része az önéletrajzíró életéből emel ki valami tipikusat (*Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*), megjelölheti a foglalkozást (Mészáros Istvánné Ujvári Erzsébet: *Eke szarván pacsírta. Egy parasztasszony lírai vallomása*), tájegységet, földrajzi helyet (Vankóné Dudás Juli: *Falum, Galgamácsa*, Lőrincz Imre: *A bukovinai Istensegítstől a völgységi Majosig*), évszámot (Túriné Cseh Viktória – Keskenyné Kovács Veron: *Csongrádi szegényasszonyok – Két önéletrajzi írás a 30-as évekből*).

A könyv alakban publikált élettörténeteket, önéletrajzokat a kiadók bevezetésekkel, előszóval látják el. Ezek az önéletrajz-bevezetések integráns részei az önéletrajzok struktúrájának: történelmi kontextusba helyezik az élettörténetet, kiegészítő információkkal szolgálnak a szerzőről, az írás okáról, körülményeiről. Az irodalmi önéletrajz előszava vagy Szávai János kifejezésével „bevezető előreutalása" anticipál a mű befejezésére is, „mivel az önéletíró általában ismert ember, az olvasó már eleve többé-kevésbé tisztában van azzal, hogy mi a végeredménye annak a fejlődési folyamatnak, amely tulajdonképpen az önéletrajz tárgya."[14] Mivel a paraszti önéletrajz szerzője nem ismert személy, ezért a bevezető anticipációs funkciója a paraszti önvallomás-irodalomra nem jellemző.

A kiadott önéletrajzok illusztrációs bázissal is rendelkeznek. Legtöbbjük az elbeszélő arcképét, de családi fényképeket és a szerző életének jelesebb eseményeit megörökítő fényképeket is tartalmaznak.

Az élettörténetek, paraszti önéletrajzok nagy többségét idősebb, hatvan–nyolcvan éves emberek mondták el, írták. Az emlékek időrendje általában a gyermekkor – kamaszkor – felnőttkor sémát követi. A férfi önéletírók részletesebben mesélik el a katonai vagy háborús élményeket, a nőknél viszont az érzelmi élet áll a középpontban, a szerelem, a férjhezmenés, a házasság, a gyermekszülés, gyermeknevelés. Dobos Ilona ideiglenes férfi- és női szállásokon gyűjtött élettörténeteket faluról városba érkező szegény munkásoktól, és az elmondottakból arra a megállapításra jutott, hogy az asszonyok életének csúcspontja a fiatal, leánykori évek és az első szerelmek. „A házasság már legtöbbször törést jelentett, többnyire nem szerelmükhöz mentek férjhez. Az asszonyok élete a sok gyermek felnevelésével már gondot, bajt jelentett. A következő nagy téma az eladósorba került lányok férjhez adása, a nagy lakodalom rendezése volt."[15] Voigt Vilmos a folkloristák (Dobos Ilona, Vargyas Lajos, Dömötör Tekla, Domokos Pál) életrajzi visszemlékezései kapcsán állapítja meg a férfi- és asszony-önéletrajzírókról, hogy az „asszonyok inkább kiszínezik, megelevenítik a történeteket, van érzékük a helyzetkomikum

---

[13] Lejeune, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan, Budapest, 2003, 162. l.

[14] Szávai János: i. m., 96. l.

[15] Dobos Ilona: *„Igaz" történetek* = D. I.: *Egy folklórgyűjtő feljegyzései*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1984, 59. l.

iránt – kollégáik sokkal inkább önigazolásról, memóriazavarról tanúskodnak sokkal szárazabb emlékezéseikben. Szóban viszont a férfiak is kiváló önemlékezők-anekdotamesélők, sztereotip folklór sémák továbbadói."[16]

Elbeszélt történelem (oral history)

A parasztönéletrajzok gyűjtésének és lejegyzésének egyik módja az elbeszélt történelem (oral history) módszere, amely az elmúlt évtizedekben egyre fontosabb szerephez jutott több tudományágban, így a néprajzban, a szociológiában és a szociálpszichológiában is. Az elbeszélt történelem mint forrás a történettudománynak is jelentős információ-lelőhelye. Az ötvenes évek óta önálló diszciplinává nőtt oral history a társadalomtörténetet az egyének és a kisebb társadalmi csoportok által megélt tapasztalatok vizsgálatával tanulmányozza. „A személyes és más módszerekkel nem megismerhető élmények, tudások társadalomtörténeti összefüggéseinek vizsgálatában, az egyes országok elhallgatott történelmének, a diktatúrák mindennapjainak, a kisebbségek, a marginális helyzetben élők speciális életkörülményeinek és problémáinak a megismerésében, felszínre hozásában elengedhetetlen a résztvevők megszólaltatása, a visszaemlékezések, az életútinterjúk elemzése."[17] Az adatok rögzítésére az életútinterjút, a célzott interjút, az autobiográfiát, a levelet, a fotót, a filmet és a digitális technikát alkalmazzák. Bob Stradling történész szerint az oral history módszer kettős célt szolgál, egyrészt rekonstruálja a múltat, másrészt rámutat, „hogyan értelmezik az emberek a múltat, milyen kép alakul ki a történelemről az emberek emlékezetében. Az elbeszélt források árulkodnak arról, hogy mit tettek letűnt korok emberei, ugyanakkor azt is elárulják, hogy hogyan gondolkoztak, hogyan éreztek, miben hittek, miért hittek bizonyos dolgokban, milyen véleménnyel voltak másokról, mit akartak elérni életükben és ami ezzel egyenlően fontos, mi az, amit ma gondolnak mindarról, amit a múltban tettek."[18]

Magyarországon az Országos Közművelődési Központ Művelődéskutató Intézetében hozták létre 1985-ben az Oral History Archívumot és kutatóközpontot, amely az elbeszélt történelem forrásanyagainak gyűjtésére specializálódott. Többek között életrajzokat, önéletrajzokat is gyűjtenek. Az 1991-es *Minden ember élete egy kész regény* címmel meghirdetett életrajzpályázatukra beérkezett kétszázötven önéletrajzi írás, illetve visszaemlékezés a kutatók rendelkezésére áll a www.rev.hu honlapon.

---

[16] Voigt Vilmos (1998), 327. l.

[17] Molnár Adrienne: *Feldolgozandó örökségünk.* Oral History: *Challenges for the 21st Century. Xth International Oral History Conference.* [Oral History: Feladatok a XXI. századra. X. Nemzetközi Oral History Konferencia.] Rio de Janeiro, 1998. CPDOC–FGV. 1–3. köt. = http://www.rev.hu/html/hu/tanulmanyok/rendszervaltas/feldolgozando.htm

[18] Stradling, Bob: *A huszadik századi európai történelem tanítása* = http://www.altusoft.com/history/bobstradling/15.html

Paraszti önéletrajzok a Vajdaságban

A hetvenes évek végén a Vajdaság területén is kezdenek megjelenni a népi epika új alkotásai, a paraszti önéletrajzok. A Híd folyóirat 1977-ben részleteket közöl a moravicai Király Rózsa önéletrajzi füzeteiből *Király Rózsa füzetei* (*Levelek Braziliába*; *Gyermekkor, magány*)[19] címmel. A szerző visszaemlékezéseinek egy részét levél formájában írta meg. A folyóirat 1979-ben – Bori Imre bevezetőjével – publikálja az oromhegyesi „naiv" életíró, Balázs Mátyás *A letűnt pásztorvilág*[20] című visszaemlékezését a pásztoréletről, szokásokról. 1986 januárjától októberéig nyolc részben jelenik meg a topolyai Tóth Bubora István *Emlékezéseim*[21] című önéletrajza. A szöveghez Németh István írt előszót. A Híd 1988. áprilisi számától 1989 februárjáig folytatásokban közli a Hertelendifalván született Erős Istvánné Kovács Teréz *Életem történetei*nek[22] nyolc részét, Bálint József négyrészes *Önéletrajz*át (*Szülei és eredete*; *A szerelem*; *A dohánytermesztés*; *A beszolgáltatás*)[23] pedig a folyóirat 1990. 5–9. számában publikálta. Bálint József nyolcvanéves korában kezdte lejegyezni életét, írásának célját bevezetőjében így indokolja: „Mivel sok jó könyvet olvastam, különösen életemnek utóbbi felében, elgondolkodtam, hogy azok az emberek, akik azon könyveket írták, mind az Úr Jézus tanítása és Evangéliumából, valamint az életük folyamán történt különböző életfelfogásokból merítettek, és azért írták, hogy azt kövessük, ami jó és igaz. Így hát én is az életem történetéből akarok írni..."[24] Lajos Mihály *Elmondom küzdelmes életem* című önéletrajzát Németh István rendezte sajtó alá. Ez a szöveg a Híd 1991. márciusi–májusi számaiban jelent meg.[25] 1983-ban adták ki a Forum Könyvkiadó gondozásában Zabosné Geleta Piroska

---

[19] Király Rózsa: *Király Rózsa füzetei: Levelek Braziliába* = Híd, 1977. 6., 780–791. l.; *Király Rózsa füzetei: Gyermekkor, magány* = Híd, 1977. 9., 1114–1126. l.

[20] Balázs Mátyás: *A letűnt pásztorvilág*. Híd, 1979. 3., 356–366. l.

[21] Tóth Bubora István: *Emlékezéseim I.* Híd, 1986. 1., 49–68. l.; *Emlékezéseim II.* Híd, 1986. 2., 202–217. l.; *Emlékezéseim III.* Híd, 1986. 3., 346–362. l.; *Emlékezéseim IV.* Híd, 1986. 4., 495–504. l.; *Emlékezéseim V.* Híd, 1986. 5., 661–668. l.; *Emlékezéseim VI.* Híd, 1986. 6., 770–781. l.; *Emlékezéseim VII.* Híd, 1986. 7–8., 884–894. l.; *Emlékezéseim VIII.* Híd, 1986. 9., 1046–1058. l.

[22] Erős Istvánné Kovács Teréz: *Életem történetei I.* Híd, 1988. 4., 521–531. l.; *Életem történetei II.* Híd, 1988. 5., 610–622. l.; *Életem történetei III.* Híd, 1988. 6., 774–780. l.; *Életem történetei IV.* Híd, 1988. 7–8., 930–936. l.; *Életem történetei V.* Híd, 1988. 9., 1103–1109. l.; *Életem történetei VI.* Híd, 1988. 10., 2045–2052. l.; *Életem történetei VII.* Híd, 1989. 1., 48–59. l.; *Életem történetei VIII.* Híd, 1989. 2., 165–185. l.

[23] Bálint József: *Önéletrajz I. Szülei és eredete*. Híd, 1990. 5., 546–557. l.; *Önéletrajz II. A szerelem*. Híd, 1990. 6., 666–672. l. ; *Önéletrajz III. A dohánytermesztés*. Híd, 1990. 7–8., 829–834. l.; *Önéletrajz IV. A beszolgáltatás*. Híd, 1990. 9., 934–941. l.

[24] Bálint József: *Önéletrajz I. Szülei és eredete*. Híd, 1990. 5., 546. l.

[25] Lajos Mihály: *Elmondom küzdelmes életem I.. Gyermekkorom*. Híd, 1991. 3., 249–257. l.; *Elmondom küzdelmes életem II. Felnőttkorom*. Híd, 1991. 4., 333–343. l.; *Elmondom küzdelmes életem III.. Sofőrélet*. Híd, 1991. 5., 456–463. l.

Így zajlott életem című önéletírását, Mellár Lajos *Csúrogon születtem* című műve pedig előbb a Híd folyóiratban[26], majd 2000-ben a Forum Könyvkiadónál könyv formájában is napvilágot látott. A zentai születésű Kovačevné Fehér Ilona *Örke, mi a csoroszlya?* című önéletírását 2006-ban adta ki a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központ.

Zabosné Geleta Piroska önéletírása

Zabosné Geleta Piroska 1983-ban kiadott, *Így zajlott életem* című műve az első könyv alakban megjelent paraszti önéletrajz a Vajdaságban. A horgosi születésű asszony életútelmondása a századelőtől a nyolcvanas évekig tárja elénk életének és szülőfalujának főbb eseményeit és ezek történeti hátterét. A szerző iparos-paraszti családban született: apja cipészmester volt, aki időnként a cipészet mellett mozit is működtetett, előbb Horgoson majd a háború után Törökbecsén. A paraszti-félparaszti életforma édesanyjára és nagyanyjára, Mosó Pannára jellemző. Édesanyja paprikatermesztéssel, a szüle pedig a piaci kocsonya- és kenyérárulás mellett szőlőtermesztéssel foglalkozott. A nők tartották össze a családot, a férjek halála után vagy távollétük, háborúba mozgósításuk, fogságuk idején ők a családeltartók, s küzdenek, hogy megőrizzék a birtokukban lévő ingatlanokat. A család az utódok érdekében történő, az élet és a faj fenntartásához szükséges anyai önfeláldozás és védelem színtere. Az asszony ezt a funkciót „azonos módon és változatlanul, mondhatni örök érvényűen képviseli a változó világban."[27] Ez a szerepe nagyanyjának, Mosó Pannának, majd az anyjának és végül a részeges férj mellett neki is. Nagyanyjáról meg is jegyzi, hogy „úgy áll családjai közt, akkor is, ha viharos szelek fújnak, akibe mindig bele bírtunk kapaszkodni."

Önéletrajzát az első gyermekkori, öregapjához és a nagyszülők házához kapcsolódó emlék felelevenítésével indítja. Ezután mások emlékével, apja szegedi cipészinas éveinek leírásával folytatja a történetet. A narrátor nevét és születési adatait csak a 38. oldalon tudja meg az olvasó, amikor rátér az iskoláskori emlékek felidézésére: „Szeptember. Ragyogó napsütés van odakint. Amikor anyám beíratott az iskolába, éppen ilyen szép, lombját hullajtó, őszi napsütés volt. És már el tudtam mondani szépen, értelmesen a tanító néninek, hogy: Geleta Piroska, született 1910. május 14-én."

A paraszti önéletrajzok értékes kortörténeti dokumentumok, történeti-néprajzi források, amelyekből számos olyan tudományterület juthat információkhoz a paraszti kultúráról, „amelyek más forrásokból csak nehezen, közvetett úton közelíthetők meg (pl. a nép mindennapi élete, a paraszti ház-

---

[26] Mellár Lajos: *Csúrogon születtem I.* Híd, 1996. 11., 874–880. l.; *Csúrogon születtem II.* Híd, 1996. 12., 993–999. l.; *Csúrogon születtem III.* Híd, 1997. 1., 40–44. l.; *Csúrogon születtem IV.* Híd, 1997. 12., 898–904. l.; *Csúrogon születtem V.* Híd, 1998. 1–2., 44–54. l.

[27] Nagy Olga: *Asszonyok könyve*. Magvető Kiadó, Budapest, 1988, 7. l.

tartás problematikája, a gazdálkodás formái, a paraszt tudatvilága stb.), másrészt értékes adatokat szolgáltathatnak a különböző tudományágak (társadalomtörténet, néprajz, nyelvtudomány, meteorológia stb.) számára."[28] Geleta Piroska önéletrajzából kirajzolódnak előttünk egy észak-bácskai település lakóinak mindennapjai: munkájuk, hétköznapjaik és ünnepeik, iskoláztatásuk, művelődési életük, szokásaik, babonáik, életkörülményeik, gondolkodásmódjuk.

Az önéletrajzíró születésével kapcsolatban a nép hiedelemvilágáról, az üstökös háborút jósló hiedelméről szerzünk tudomást: „Én meg tényleg pünkösdre születtem. Anyám egyszer azt is mondta, hogy épp a kalácsot sütötte. Öt nappal voltam ügyesebb, mint a Halley-üstökös. Az 1910. május 19-én jelent meg. A Sárkány Vituska néni, aki 1896-ban született, látta is. Úgy mesélte, hogy egy szombat vagy vasárnapi napon este, Horgostól Szeged felé megjelent az égen egy nagy csillag formájú tünemény, aminek nagyon hosszú volt a sugara. Majdnem leért a temető fölé. Ahogy a Vituska néni mondja, már mindenki a háborút jósolta akkor is. A csillag magasan állt az égen, sokáig látható volt." Leírásaiból megismerhetjük a cipészmesterséget, annak szókincsét, eszközeit, az inastól a mesterség kitanulásáig tartó periódust, a korabeli cipőfajtákat és ezek korhoz kötött viseletét. Apja cipészműhelyében dolgozott egy Horvát Illés nevű inas, akit csúfnéven Töncsöre Illésnek hívtak. A csúfnév eredetének magyarázatakor felidéződik a Rózsa Sándor-hagyomány is. Töncsöre öregapja ugyanis Rózsa Sándor bandájában volt betyár, s a betyárvezér egyszer haragjában leharapta az orrát. Emiatt nevezték el az öregapját Töncsörének, s ez csúfnév rajta maradt az utódokon is. A Kárász családról szóló epizódban ismét felelevenednek a Rózsa Sándor-legendák. A Kárász család szájhagyománya szerint a betyárvezér bejáratos volt kastélyukba, s ahány betyár volt a bandájában, az minden évben aratás után kikapta a kommenciót, ezért nem háborgatták, sőt védték a családot. „Ha Kárászék mentek Bécsbe, csak egy lovászfiúval értesítették Rózsa Sándort, hogy mikor lesz az indulás. Mire a kocsi kiállott a kastély elébe, Rózsa Sándor emberei körülfogták a kocsit, és elkísérték egész az osztrák határig. Ott eltűntek, mintha a föld nyelte volna el őket." Az elbeszélő idézi a szegedi bakterház őrének történetét is Rózsa Sándor bújtatásáról. A betyár a kis bakterházban keresett többször is menedéket a csendőrök elől: „Úgy érkezett, hogy gyorsan belépett az ajtón, ujját a szájára tette, jelezve, hogy csendben legyenek, majd gyorsan bebújt a heverő alá. Ha jöttek a csendőrök, mindenki letagadta, hogy valamikor is látta. Mert azt is mondta az öreg Fodor, hogy a szegényebb sorsú gyerekeknek mindig osztogatott élelmet meg édességet is."

---

[28] Varga János: *Öreg Gyükér József krónikája* 1781–1866. Agrártörténeti Szemle 6., 453. l. Idézi: Hoppál Mihály–Küllős Imola: *Paraszönéletrajzok – paraszti írásbeliség*. Ethnographia, 1972. 2-3., 284–292. l.

A gyermekkor és az iskolás évek különféle gyermekjátékokról (homokozás, tekézés, iringálás, Cika ide, párom!), a neveléstörténet kutatói számára értékes tanulási és nevelési módszerekről, tanfelszerelésről és iskolai tananyagról tudósítanak. Az agrártörténészek a föld megműveléséről, aratásról, cséplésről, paprikatermesztésről, a paprika feldolgozásáról, a szőlő műveléséről és a szüretről találhatnak adatokat. A szerző bemutatja a disznóvágás, a kenyérsütés munkafolyamatát, részletezi a konyhák fölépítését, berendezését, és hosszasan sorolja a bennük készült ételeket.

Az önéletrajzban a családtörténeti vonatkozásokon kívül vagy azokkal kapcsolatban az elbeszélő a közösségről, Horgosról is közöl információkat. Beszámol az első szőlővesszők telepítéséről a szélhordta sivár homokba. Más nem termett meg a homokon, emiatt a lakosság az 1800-as években szőlőtelepek létrehozásával próbálkozott. Az önéletrajzíró összefoglalja a horgosi paprika történetét a kezdetektől a Vitamin gyár megépüléséig, a horgosi paprika ismertté válásáig: „Horgoson a századforduló elején, az 1900-as évek kezdetén kezdték jobban termeszteni a paprikát. Darázs, Farkas, Csamangó Pál és Geleta István nagyapám voltak az elsők, akik behozták. Az ő szüleik még az 1870-es években a Kárász uradalomnál dolgoztak. Nagyapám és Csamangó Pali bácsi Röszkéről hoztak asszonyt. Pali bácsi Pap Rozáliát, nagyapám szülémet, Mosó Annát vette feleségül. A menyecske nem sokkal többet hozott, mint ami rajta volt, de hozott magával egy kincset, ami csak jóval később kamatozott. Ez a kincs a »szögedi fődi, kéterejű paprikamag« volt. A menyecske kiszórta a zacskóból a paprikamagot, aztán kimosta, kicsíráztatta, és a palántás ágyakba vetette. Így kezdődött." Megtudjuk azt is, hogy mikor jelent meg a faluban az első cséplőgép, traktor, Singer varrógép, rádió és televízió.

Geleta Piroska autobiográfiájában más információforrásokból is közöl adatokat: a Halley-üstökös kapcsán újságcikkekből idéz, a paprikatermesztéssel kapcsolatban konferenciákon elhangzott adatokat ismertet, elmeséli, mit olvasott a Bácsmegyei Naplóban, a Magyar Szóban vagy különféle könyvekben: „Nemrégen jutott egy könyv a kezembe. 1974-ben adták ki, Évkönyv. Onnan tudom, hogy az első mozielőadást a világon Párizsban, a Boulevard des Capucines 14. szám alatt levő Grand Café szuterénhelyiségében tartották. 1895. december 28-án a Lumière fivérek. Magyar mozifelvételeket már 1896-ban készítettek (Sziklai Arnold), méghozzá Ferenc József budapesti látogatásakor és a millenniumi kiállítás felvonulásáról. Ugyancsak ő és fivére, Zsigmond volt az első mozgóképszínház tulajdonosa. Már 1896. június havában, Budapesten, az Andrássy út 41. szám alatt." Ekkor tudatosul az szerzőben, hogy a Geleta-mozi Horgoson korszerű intézmény volt, mert születésekor, 1910-ben már bejáródott filmszínházként működött.

Az önéletrajz szövegébe személyes élmények mellett a másokkal megesett, másoktól hallott igaz történetek is belefonódnak. Gyermekkorától fog-

va családi eseteket, vendéglősként kocsmatörténeteket, férje cséplőmunkásai között tréfás, erotikus és más „igaz" történeteket hall. Átélt két világháborút, szemtanúja volt az Amerikába munkásokat toborzó ügynökök megjelenésének, majd a kivándorlásoknak. Ezek az események később háborús kalandokat, katonatörténeteket eredményeztek Az Amerikából hazatértek különféle históriákat meséltek oda- és visszautazásaikról, az ügynökök hamis ígéreteiről, megpróbáltatásaikról, a honvágyról. Ezek a történetek az elbeszélő életének is szerves részei, és beleírja őket visszaemlékezéseibe. Hallotta és „úgy mondja el, ahogy hallotta" azt az árva lányról szóló mondát, amellyel a nép a szelevényi erdőben és a pusztán termő árvalányhaj eredetét magyarázza. Közöl egy árvalányhajról szóló nótát is. Önéletrajzába több népdalt, népdalrészletet is beiktat.

Az elbeszélő tevékenyen részt vett Horgos művelődési életében is. Önvallomásában megörökítette a Gyöngyösbokréta tánccsoport és az amatőr színtársulat munkáját, a színdarabokat, a szereplőket, rendezőket, zenészeket, a vendégszerepléseket, a vajdasági fesztiválokat.

A szóban elmondott vagy írott önéletrajzok is „jóval nagyobb teret szentelnek a fiatalkori éveknek, mint az érett kor eseményeinek; az utolsó közeli évek emlékei pedig rendszerint egészen röviden összegződnek."[29] Ez a megállapítás Zabosné Geleta Piroska önéletrajzára is érvényes. A jelen eseményeiről röviden szól, megbontja a kronológiát, hogy visszatérhessen gyermekkori, fiatalkori élményeinek elmondásához.

Az önvallomások megírásának több indítéka is van: valaki idegenek érdeklődésére, felkérésére mondja el életét, más példát mutatni, tanítani akar élettörténetével, vannak olyan önéletrajzok is, amelyek valamilyen igazságtalanság hatására jöttek létre, s vezérfonaluk a panasz, keveseket pedig lelki kényszer, az írás gyönyörűsége vagy a megszokottól való menekülés szükségessége vesz rá az írásra.[30] Zabosné Geleta Piroska életútjának felidézésével tanítani akart, de egyben maradandót is hagyni maga után. Ő maga erről így vall: „Félve fogtam hozzá, de mostmár érzem, hogy leírom életem történetét, mert hiszem, hogy lesz benne olyan megtörtént eset, amiből tanulni is lehet." Munka közben elmúlik a kezdeti bizonytalanság, s újabb értelmet nyer az élettapasztalatok lejegyzése. Az írás menekülést jelent a magányos mindennapoktól, de oktató-nevelő funkciója is van. Egy-egy esetből levonja a tanulságot, tanácsot ad: „A kis csecsemő, alighogy megtanul beszélni, már akkor kell kezdeni azt a tanítást, hogy emberséges emberré váljon, ha felnő."

A „hagyományos" elbeszéléseket és a női vallomásokat összevetve Nagy Olga megállapítja, hogy előadásmódjuk és formájuk különbözik, az utóbbiak sokkal őszintébbek. „Az elbeszélő talán életében csak egyszer, egy

---

[29] S. Dobos Ilona: *Az „igaz" történetek műfajának kérdéséről.* Ethnographia, 1964. 2., 201. l.
[30] Vargyas Lajos, szerk.: i. m., 261–262. l.

megrendült pillanatában jut el oda, hogy beavat belső titkaiba. Éppen ezért ezek az elbeszélések mintegy »véletlenül«, előre nem tervezve kerülnek elő a beszélgetés során. Az elbeszélőben, »szó szót hoz ki« alapon, valamilyen asszociációs kényszerből kifolyólag juthat felszínre egy-egy történet."[31] Az iskolás évek leírása után Geleta Piroska is megvallja titkát: „Újra elköszönök tehát tőletek, jó öreg iskolák. A vén csengettyű hangja ott messze az időben újra az óra végét jelenti, és én hazamegyek nagy titkommal, amit most, sok-sok év után mégis kimondok: én is tanítónő szerettem volna lenni..." Ismerte családja pénzügyi helyzetét, tudta, hogy kitűnő tanuló bátyját sem taníttatták tovább a szülei, ezért belenyugodott leánygyermeki sorsába, és az év végi értesítőt vágyaival együtt a fiókba tette.

Írását többször is megszakítja referencialitást megerősítő közbeszólásokkal: „szívemre tett kézzel mondom, hogy igaz volt", „akármilyen nehezemre esik ma is végiggondolni az akkor történteket, el kell, hogy mondjam, hogy hű legyek magamhoz", „nagyon sok emlékem van, amire kitörölhetetlenül emlékszek." Visszaemlékezését is az írás hitelességének bizonyításával és önéletrajza megírásának indítékával zárja: „És most útjára bocsátom életem történetét. Az életrajzomat. Nyugodt vagyok. Hogy ezt megírtam, ezzel jót is akartam. Amit vállaltam, szívvel-lélekkel csináltam és őszintén. És végtelen örömömre szolgál, hogy úgy el tudtam néha merülni ebbe a munkába, hogy egészen elfelejtkeztem magamról. Nem volt könnyű. Ha másképpen írtam volna meg, valótlanságot írtam volna. Erre pedig nem vagyok kapható senki kedvéért se. Nem hiszem, hogy bárki mondhatja, hogy könnyű volt neki becsületesnek maradni. Megpróbáltam meghallgatni egy tanácsot: »Ne múlj el névtelenül, ha nyomot hagyhatsz magad után.«"

Zabosné Geleta Piroska történetei saját magáról, családjáról, szomszédairól, ismerőseiről és idegenekről szólnak. Sorsukat meghatározzák a világháborúk, a gazdasági és politikai változások. Ezeknek az eseményeknek egy kis észak-bácskai település lakóira tett hatásáról és ennek a közösségnek az életéről kapunk képet e vallomásból.

Mellár Lajos önéletrajza

Mellár Lajos *Csúrogon születtem* című, a Forum Könyvkiadónál 2000-ben megjelent önéletírása már nem paraszti önéletírás, hanem az önéletrajz „átmeneti formája"[32], szerzője ugyanis parasztból lett munkás, eltávolodott a paraszti életmódtól. Élettörténetét Németh István felkérésére írta meg 80 évesen. Mindezt a szöveget közreadó Németh István bevezetőjéből tudjuk meg: „Néhány évvel ezelőtt, megismerkedésünk után, e sorok írója szedte rá, hogy vesse papírra életrajzát, megélt életének legalább markánsabb epizód-

[31] Nagy Olga: i. m., 10. l.
[32] Voigt Vilmos (1986), 185. l.

jait. Mert az élete, ahogy mondani szokták, »valóságos regény«. (...) Mellár Lajos a kilencedik évtizedében járva, de még mindig legényesen mozogva, friss szellemi erőnlétben fogott hozzá önéletírásához, minden elkészült ötven oldal után telefonálva, hogy mehetek az újabb »eresztésért«." A szöveg műfajával kapcsolatban a közreadó is megjegyzi: annak ellenére, hogy az elbeszélő falun született, önéletrajza tárgyánál fogva mégis eltér a klasszikus paraszti önéletírásoktól, mert később „helyet, azaz »világot« cserélt, szakmát tanult, ipari munkássá vált, s ifjúkorától fogva a város vált állandó lakhelyévé."[33]

A történet az önéletrajzíró szülőfalujának, Csúrognak a lokalizálásával kezdődik, amit annak elbeszélése követ, hogyan lett Csúrognál a Tisza folyóból Holt-Tisza. Ezután közli az elbeszélő a nevét és születési adatait: „Csúrogon születtem a Görbe utcában, az 1265-ös számú fehér zománcos táblát viselő házban, 1914. október 30-án szüleimnek, Mellár Jánosnak és Kurányi Veronának második gyermekeként. A Lajos névre kereszteltek a csúrogi katolikus templomban." Születésével kapcsolatban felelevenednek a falusi babonák is. Hivatalosan október 30-át jegyezték be születési dátumaként, édesanyja szerint azonban a mindenszentek és halottak napja közötti éjjelen született, amikor gyertyák égtek az ablakokban. Az újszülöttet bejelentő bábaasszony babonaságból nem akarta a halottak napját feltüntetni születési dátumként. Az önéletrajzíró az előszóban felvázolja családfáját is.

A szöveg öt fejezetre oszlik. A fejezetek az önéletíró életének egy-egy szakaszát örökítik meg. Az első a csúrogi gyermekkor és ifjúkor éveinek, majd az újvidéki inaséveknek és a prištinai katonai szolgálatnak a megörökítése. Nagy Olga azon megállapítása, hogy az „epikai hitel, vagyis az az igyekezet, hogy bármit mond, elhihető legyen, arra kötelezi az elbeszélőt, hogy a körülményeket minél részletesebben, aprólékosabban adja elő",[34] Mellár Lajos önéletrajzára hatványozottan érvényes. Gyermekkori élményeit olyan részletesen írja le, mintha nem volna időbeli rálátása az eseményekre. A nyolcvan évvel előtti Görbe utcára olyannyira jól emlékszik, hogy még az utcabeli ártézi kút feliratát is idézi: „Az utca kezdetén jobbról volt egy két kerékkel meghajtható ártézi kút, a szivattyúrész öntött vaslemezzel volt körülvéve, a teteje is öntöttvasból volt ezzel a felirattal: TEODOROVITY MILOS KÚTFÚRÓ VERSEC."

Az önéletrajz első fejezetének kezdete a század eleji csúrogi paraszti világ dokumentuma: parasztgazdaságok, udvarok, házak, mezőgazdasági eszközök, munkaformák részletekbe menő bemutatása. Csúrog ekkor egy szerbek, magyarok és cigányok lakta multikulturális közösség, ahol a békésen együtt élő népek tisztelik egymás munkáját, szokásait, ünnepeit: „Katolikus ünnep-

---

[33] Németh István: *Bevezető sorok egy önéletíráshoz.* = Mellár Lajos: *Csúrogon születtem.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000.

[34] Nagy Olga: i. m., 15. l.

kor anyám a rétes vagy kalács szebb részeiből átküldött Mico néniéknek. De ugyanúgy, mikor védszentjüket, a slavát vagy a karácsonyt ünnepelték, Mico néni finom csésznicát küldött." A pravoszláv karácsony előestéjén a magyar gyerekek kóringyálni mentek a szerb családokhoz, akik ezért dióval, kalácscsal és pénzzel jutalmazták őket, de a község védszentjének megünneplésén, a szlava idején is abbahagyták a földeken a munkát, hogy csatlakozzanak a szerbekhez, és együtt ünnepeljenek a „placcon". Mellár Lajos is felidézi a népi szokás- és hiedelemvilágot. A disznótor leírásánál a Geleta-önéletrajzzal találunk párhuzamokat, mindkettőben – majdnem szóról szóra ugyanúgy – szerepel egy gyerekekkel kapcsolatos disznótori szokás: „A disznókat nem kopasztották, hanem szalmával pörkölték, pörkölés után a góré ajtajára hasra fektették, és a hátán kezdték felbontani. Minket gyerekeket odahívtak, és nevetni kellett, hogy a szalonna minél vastagabb legyen." A sarki fény megjelenése hasonló riadalmat kelt, mint Geleta Piroska falujában az üstökös: „A második világháború előtt este tíz óra körül zenepróbáról mentünk haza. Az új búzatéren voltunk, láttuk az égboltot északnyugat irányban szokatlanul vörösen, nem tudtuk megfejteni, mi az. A nép azt mondta, ez a háború előjele."

A gazdasági válság és a politikai változások hatására fokozatosan romlik a nemzetek közötti jó viszony, az önéletrajz a sérelmekről és a népek közötti különbségekről is beszámol: „Sok föld nélküli, szakma nélküli fiatal magyarnak, ha elszegődött béresnek, biztosítva volt az élelme és a ruházata. A fiatal magyar lányok pedig elálltak szolgálni, cselédnek. (...) A szerb fiatalok bármennyire is szegények voltak, nem mentek béresnek vagy cselédnek." A körülmények az elbeszélő nevének megváltoztatásához vezetnek. Az első világháború után a könnyebb érvényesülés reményében szerb tannyelvű negyedik osztályba íratták a magyar gyerekeket: „A szerb iskolában voltak, akik csúfoltak, és a Lajos helyett Laješnak szólítottak, a lješ azt jelenti, ugatsz. Úgy gondoltam, a Ljudevit is keresztény név, és ezzel kiküszöbölöm a sértegetést."

Az inasévek már a két világháború közötti Újvidékről, az ottani nyomdaiparról, nyomdászegyletekről, a magyar kultúrmunkáról, természeti csapásokról közölnek értékes információkat. Az eseményeket a politika terén is jól informált narrátor beszéli el. Saját életeseményeivel párhuzamosan beszámol az európai és a jugoszláv politikai történésekről is. Feleségével való megismerkedését és házasságkötésüket szűkszavúan, néhány mondatba sűrítve írja le. Az első fejezet textuálisan kisfia megszületésének körülményeivel, vizuálisan pedig egy 1944-ben készült családi fényképpel végződik, amely Mellár Lajost, Máriát és kisfiukat, Oszkárt ábrázolja.

A második fejezet Magyarország miniszterelnökének, gróf Teleki Miklós öngyilkosságának hírével kezdődik. Cselekményideje 1941. április 3-ától a háború végéig tart: a német és magyar megszállás, a népekkel való manipulálás és a megtorlások évei ezek. A harmadik fejezet a csúrogi földönfutóvá

lett magyarok és az elbeszélő igazgatóvá választásának története. Később Mellárt, a Zmaj nyomda igazgatójaként, amiért nem jelentette fel két grafikus kollégáját, ellenséges tevékenység miatt adminisztratív büntetéssel 12 hónap „társadalmi hasznos" munkára ítélték. A bírósági per és ítélet nélkül meghozott büntetést a kopár szigeten, Goli otokon töltötte (IV. fejezet). A háború után lassan normalizálódik az élet az országban, az új politikai vezetés sérelmeket okoz és old fel, a munkásfestő elbeszélő visszakerül az újvidéki Budućnost nyomdába, és képzőművészeti szekciót szervez a grafikusok otthonában. Az önéletrajz tájékoztat a nyomdaipar második világháború utáni fejlődéséről, az elbeszélő ugyanis előbb az újvidéki Budućnost nyomdában, majd az eszéki Litokarton grafikai műintézetben, a Forum kiadóvállalatnál, 1963-tól pedig a szintén újvidéki székhelyű Grafika litográfiai műintézetben dolgozott (V. fejezet). Önéletrajzába útleírást is iktat: 1971-ben édesanyjával meglátogatják a Csúrogról Kanadába kivándorolt rokonaikat. Mellár Lajos önéletrajzában számtalan példát találunk a földrajzi és a társadalmi mobilitásra. A jobb élet keresése az elbeszélő életében időszakos (Csúrogról Újvidékre, Újvidékről Eszékre és vissza), szülei és a csúrogi magyarok életében pedig végleges élettér-változtatást jelent (a legtöbben áttelepülnek Baranyába vagy kivándorolnak). A földrajzi mobilitás az elbeszélőnél társadalmi mobilitást is előidéz, a városban életformát vált, szülei még parasztok, ő viszont szakmát tanul.

Az intertextualitás Mellár Lajos önéletrajzában is fellelhető, az életesemények közé más szövegeket is beépít: a csúrogi Ágnyis néni szobájának falán olvasható házi áldás szövegét, a kivándorló csúrogiak búcsúnótáit, egy szerb nyelvű színdarab betétdalát, levelezőlapok, levelek szövegeit, Karády Katalin *Muszka földön lassan jár a postás* kezdetű slágerét, írásokat a 7 Napból és a Magyar Szóból, Milan Konjović könyvdedikációját, Kanadába kivándorolt rokonának versét, Ács József Magyar Szóban megjelent bírálatát az elbeszélő festményeiről és fadomborműveiről. Ez utóbbit azért idézi, hogy véleményt mondhasson a kritikusról.

Az írás befejezésének dátuma: 1996. március 20.

Mindkét önéletrajzban egy eltűnőfélben levő vajdasági világ elevenedik meg. Geleta Piroska 1910-ben, Mellár Lajos 1914-ben született, önvallomásukban „párhuzamos életrajzokat"[35] olvashatunk. Írásukat mindketten tanúságtételnek szánták az utókor számára. Egyikük az észak-bácskai, a másik a dél-bácskai és baranyai világot örökíti meg, e vidékek átlagembereinek nyolcvanévnyi sorsát. Ezek a sorsok pedig egybeesnek fontos történelmi eseményekkel is. Az önéletrajzírók „olyasmit rögzítenek, ami a történettudomány számára más forrásból hozzáférhetetlen. A memoárok, naplók révén a mai gyakorlati ész számára is felfoghatóvá – érzékletessé, szemléletessé

[35] Bart István: *Párhuzamos életrajzok.* Valóság, 1984. 6., 95–106. l.

– válik az, amit egyébként csak az elméleti ész tud. A történelem mögötti »történelem«. De talán így is mondhatjuk: a történelem emberi igazsága. Az, hogy milyen érzés volt benne élni."[36]

Irodalom

Mellár Lajos: *Csúrogon születtem*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000.

Zabosné Geleta Piroska: *Így zajlott életem*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983.

PEASANT LIFE STORIES AND AUTOBIOGRAPHIES

Among the works of written folk and peasant literature in addition to letters, diaries, records of farming and family events, recipe books, contracts, books of laments, hymns and songs and memory albums we can find peasants' autobiographies, folk biographies, confessions and memoirs as well. The aim of these recollections, written spontaneously or upon request, was to pass on and preserve the life experiences of one generation to the oncoming ones, to save the memories of certain significant events, to show exemplary conduct and to educate. These works were first collected and analysed for their ethnographical documentary values both in America and in Europe after the Second World War. The authors of these biographies are common people, naive artists, peasant women, labourers, relatives and acquaintances of famous men. This paper is concerned with two folk autobiographies published in Vojvodina: *Így zajlott életem* (My turbulent life) by Piroska Zabos née Geleta and *Csúrogon születtem* (I was born at Csúrog) by Lajos Mellár.

Keywords: written peasant literature, autobiography, life story, oral history, peasants' biographies in Vojvodina

[36] Bart István: i. m., 101. l.

ETO: 821.511.141.09 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

NÉMETH FERENC

GOZSDU ELEK BÁNÁTBAN

Elek Gozsdu in Banat

Gozsdu Elek (1849–1919), a „sötét színekkel" festő író, a magyar fin de siècle különös elbeszélője, akinek látásmódját a francia naturalizmus és az orosz realizmus gondolatvilága határozta meg, pályafutásának elején, az 1880–90-es években Bánátban hivatalnokoskodott. 1877-ben Nagykikindáról küldte első verseit a Miskolcz című lapnak, később, 1885 és 1887 között alügyész volt Fehértemplomon, a huszadik század első éveiben pedig, hivatalból, többször is napokat/heteket töltött Fehértemplomon és Pancsován. Mindemellett alibunári komasága is e vidékhez kötötte. Eliz című elbeszélését 1893-ban a nagybecskereki Torontál is közölte.

Bánáti hivatalnokoskodása során szerzett élményanyagát később elbeszéléseiben dolgozta fel. Azokban az emberi küszködés hiábavalóságát, a kilátástalanságot, a társadalmi ellentmondásokat és szociális nyomort festette. A természet szépségének ecsetelésével még inkább kidomborította a társadalom perifériájáról származó novellahősök, reményüket vesztett emberek, meghasonlott lelkek nyomorát, céltalanságát, kilátástalanságát.

Kulcsszavak: Gozsdu Elek, Bánát, irodalmi élményanyag

Bevezetés

A 19. század utolsó két évtizedében fellépő novellisták között (Petelei István, Gárdonyi Géza, Papp Dániel meg Bródy Sándor mellett) külön hely illeti meg Gozsdu Eleket (1849–1919), akinek újszerűsége az említettekhez hasonlóan abban teljesedett ki, hogy látásmódját a francia naturalizmus és az orosz realizmus gondolatvilága határozta meg. Annak köszönhetően sikerült nekik felszámolniuk a vidék addigi idillikus felfogását és megteremteni a városi létmód hangját, miközben többnyire „sötét színekkel" festették történeteiket, hőseiket meg társadalmi jelenüket.

Gozsdu Elek a magyar *fin de siècle* különös elbeszélője. Irodalmi pályája az 1880-as években kezd kibontakozni, de írói invenciója már a 19. század utolsó éveiben elerőtlenedik, szépírói megnyilatkozásai pedig évi 2-3 elbeszélésre korlátozódnak csupán. Pályafutása arra az időszakra esik, amikor mind érezhetőbbek a társadalmi feszültségek az akkori Magyarországon, mind kifejezettebb a szociális rétegeződés meg a dualizmus válsága.

Akkortájt már „a romantikus idők és függetlenségi küzdelmek össznemzeti mámora végérvényesen a múlté, a kor szikár kérdéseket tesz föl, nem törődik az ideákkal, mindent a »pozitív tények« jegyében óhajt megoldani. A kor »realista«, s ezt a szemléletmódot várja a fellapozásra kínálkozó új regényektől, újfajta szereplőket, a mindennapi élet konfliktusait." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 6) Az irodalomban is ízlésváltás következik be: Hugo, Dumas és Dickens helyett Balzac és Zola lesz a mintaadó, az oroszok közül pedig Turgenyev (uo.).

Gozsdu Ercsiben született 1849. november 28-án, Miskolcon nevelkedett, iskoláit pedig Temesvárott és Pesten végezte (PÉTER 1994; 692). A jogi pályát választotta élethivatásul, és pályafutását is temesvári királyi főügyészként fejezte be, miközben „mellékesen" író is volt, egy ideig lapszerkesztő, szenvedélyes vadász, hozzáértő kinológus, műgyűjtő, természetbarát és Darwin tanainak lelkes követője.

Családja macedón-román-szerb keverék volt (PÉTER 1994; 692), de csakhamar elmagyarosodott. Pályafutásának egyik jellemzője éppen többnyelvűsége volt, tekintettel arra, hogy tudott szerbül, románul, németül, franciául, olaszul és latinul (SZŰCS 1977), s mint Bori Imre írja, „talán ezekben a tényekben lehet vonzalmainak geográfiai helyszíneit magyarázni" (BORI 1999), hiszen rendre többnemzetiségű bánáti városokban hivatalnokoskodott.

Pályafutásának sok ellentmondása van, élete váratlan fordulataira sincs mindig kielégítő magyarázat. 1877-ben Nagykikindán hivatalnokoskodott, és onnan küldte első verseit közlésre a Miskolcz című lapnak (SZŰCS 1977). Tehát költőként indult, de csakhamar a prózaírásban talált magára. 1880-tól a Függetlenség című ellenzéki lap munkatársa volt, 1883-ban pedig rövid ideig a Magyar Újság tudósítója (PÉTER 1994; 692). Ekkor, váratlan fordulattal újra visszakanyarodott a jogi pályára: egy ideig bíróságon dolgozott. 1885 és 1887 között alügyész volt Fehértemplomon (ERŐS 1995; 248), 1887 és 1889 között hasonló minőségben Budapesten dolgozott, 1889 és 1892 között Karánsebesen volt ügyész, 1892-től Temesvárott (SZINNYEI 1894; 1331), 1897–1905-ig pedig a zombori bíróság elnöki tisztségét töltötte be (ERŐS 1995; 483; HERCEG 1970b; KÁICH 1975; KÁICH 1979; 66–76; VASILJEVIĆ 1989; 104). Zomborból azután végérvényesen visszatért Temesvárra, ahol királyi főügyészként dolgozott, s ott is hunyt el 1919. május 26-án, éjjel 3 órakor érelmeszesedésben.

Gozsdu felesége Bauer Hermina volt (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 682), s ebből a házasságból egy fiuk született, aki az első világháború első heteiben életét vesztette (HEGEDÜS 2005). Ez a tragédia teljesen megtörte és lelkileg összeroppantotta Gozsdut (uo.).

A huszadik század első éveiben, hivatalból többször is napokat/heteket töltött Fehértemplomon és Pancsován, és erről Weisz Annához írt leveleiben számolt be.

Gozsdu viszonylag keveset alkotott. Két regény írt, *Az aranyhajú asszony*t (1880) és a *Köd*öt (1882), *Tantalus* (1886) címmel pedig egy kötetnyi elbeszélést adott közre. Írt két színművet, *A félistent* (1908) meg *A karrier*t (1911). Verseit, elbeszéléseit, kritikáit és egyéb írásait a *Miskolcz*, a *Magyar Újság*, a *Magyar Szalon*, *A Hét*, az *Arad és Vidéke*, a *Torontál*, a *Szegedi Napló*, a *Délmagyarországi Közlöny*, *A Természet*, a *Nemzeti Szemle*, a *Vasárnapi Újság*, az *Ország–Világ*, a *Bácska*, az *Igazság* stb. közölte (SZŰCS 1977; PÉTER 1994; GULYÁS 1992). Helyesen állapítja meg Bori Imre, hogy „műveinek a felét szinte nem ismeri az irodalomtörténész, még kevésbé az olvasó." (BORI 1999) S valóban, az irodalmi közvélemény életében még nem ismerte fel írói tehetségének igazi nagyságát, csak a hozzá legközelebb álló kortárs íróbarátok: Mikszáth Kálmán, Justh Zsigmond, Kiss József és Ambrus Zoltán (HEGEDŰS 2005). Az, amit Gozsdu csak úgy, „mellékesen" írt, olyan színvonalú volt, hogy barátai a legjelentősebbek között tartották őt számon (uo.). Nem véletlen, hogy Szana Tamás 1889-ben felveszi *Újabb elbeszélők* című kötetébe, Mikszáth, Justh és Bródy mellé (PETRIK 1908).

Kortársai, de később az irodalomtörténészek sem igen értették az irodalomhoz való viszonyát. Hegedűs Géza szerint Gozsdu „csak úgy, mellékesen író", bár műveltségét és érdeklődési körét tekintve lehetett volna természettudós, filozófus vagy jogászprofesszor is (HEGEDŰS 2005). Méray Horváth Károly értékelése szerint „[A]z írót úgy látszik, nagyon elvonja hivatásától a hivatal; és a vadászbarangolások is talán mind ritkábbak. A temesvári királyi ügyész és az író közt úgy látszik az író húzza a rövidebbet" (MÉRAY 1893). Kiss József meglátása szerint Gozsdu Elek „(...) a nyolcvanas évek derekán egy nagy, becsületes irodalmi sikerrel tarsolyában faképnél hagyta az irodalmat és ment kenyér után" (BORI 1999). Életpályájának egy másik méltatója azt sejteti velünk, lehet, „soha nem fogjuk is megtudni azt, hogy Gozsdu miért szakított alkotóereje teljében az irodalommal és az irodalmi társasélettel", ám ennek egyik lehetséges okát különc egyediségében, akaratgyengeségében, a másikat pedig a 19. század végének jellemző kultúrkritikai magatartásában, a kivonulásban-szecesszióban leli meg (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 9).

Gozsdu stílusát, írói magatartását különféleképpen ítélték meg. A korabeli kritika „magyar Turgenyev"-nek nevezi, ám Méray Horváth Károly szerint csak elbeszéléseinek külső formája volt Turgenyevhez hasonlatos, a bennük rejlő tűz azonban „a hamisítatlan, klímánkbéli napvilág sugarainak egy-egy csillogó kévéje" (MÉRAY 1893). Ugyancsak Méray az, aki a *Tantalus*ról írva stílusában felismeri a „mély nihilizmust" (uo.). Kiss József tűzzel és szenvedéllyel teli „renaissance ember"-nek nevezi, aki „foglalkozott szépművészeti tanulmányokkal, gyűjtött drága kiadványokat, képeket, műtárgyakat, előkelő ízléssel és tudással" (SŐTÉR 1965; 836). Szűcs Imre szerint is „inkább a kihalófélben levő reneszánsz embernek volt a megtestesítője,

aki nemcsak kora művészi áramaira, hanem a művészetek szinte valamennyi ágában otthonosan mozgott, sőt a filozófiában és a természettudományokban is roppant jártas volt (SZŰCS 1977; 510).

Justh Zsigmond jegyzi fel róla, hogy „káprázatokba" esett, a szkepszis és a nihil örvényeibe, hiszen „ing jobbra-balra, nem meri kimondani véleményét, s azt sem meri bevallani, hogy nem bízik a véleményében" (SÖTÉR 1965; 837). Egy másik helyen olvassuk, hogy „Baudelaire nyit neki ablakot még távolabbi »tájak« felé. Ruskin esztétizmusával, a preraffaeliták szép iránti imádatával telik el, Whistler és Böcklin festészetéért rajong. Bécsbe kétszer is felutazik a szecessziós kiállításra, Velencében a renaissance emlékeit csodálja" (uo.).

A róla szóló méltatásokat olvasva felmerül bennünk a kérdés, vajon „sötét" volt-e írói világa, s ha igen, mennyire? Ugyanis életrajzi adatainak hiányos ismeretében sokan „titokzatos", „különc" írónak bélyegzik őt, és elbeszéléseinek „sötét világát" emlegetik, holott figyelmen kívül hagyják a tényt, hogy e látószöge, vagy mondjuk úgy: alaphangja jórészt tisztségéből adódott. Ügyészként, gyakorló jogászként (szinte naponta) az asztalára kerülő bírósági tárgyak tömkelegében csakis a (sötét) valóságot tapasztalhatta, az emberi ballépéseket, züllést és nyomort. Mint Szűcs Imre írja, „Bánát uradalmi világának kastélyokkal és omlatag, dohos, sötét sárodúkkal jelzett pólusai között – a civilizáció átkától, a korrupciókig, sikkasztásokig, az adó terhe alatt nyögő szegénységig – sok mindent meglátott" (SZŰCS 1977; 514). Végül is, meg is kellett látnia a valóságot, hiszen jogászként többek között ez is a feladatkörébe tartozott. Az, hogy korának szomorú és ellentmondásos jelenét megkapóan és élvezetesen irodalmi formába tudta önteni, úgy hisszük, nem feltétlenül *pesszimizmusának* a bizonyítéka, inkább *tisztánlátásával*, *realizmusával* magyarázható. Hiszen ugyanakkor levelezéséből gyöngédség, érzelmesség és elragadtatás árad, s lírai természetábrázolások váltják egymást. Egyébként Herceg János is úgy véli, hogy „a valóság egyáltalán nem volt olyan komor és drámai Gozsdu Elek körül (...), mint amilyennek az irodalomtörténészek szeretik feltüntetni" (HERCEG 1970a).

Gozsdu halála után csakhamar feledésbe merült, s csak évtizedekkel később fedezték fel újra, nem is egyszer, többször is! Először 1939-ben Szántó Erzsébet írt róla egy értekezést (SZÁNTÓ 1939), majd 1941-ben Reisz Mihály külön tanulmányban méltatta munkásságát (REISZ 1941). Másfél évtizeddel később ébred fel újra az érdeklődés iránta, amikor is Miklóssy János kiadásában (Lukácsy Sándor bevezetőjével) *Nemes rozsda* címmel megjelent válogatott elbeszéléseinek egy kötete (GOZSDU 1955). 1969-ben, halálának 50. évfordulóján újra kiadták a *Köd*öt (GOZSDU 1969a), 1982-ben pedig *Az étlen farkas* címmel jelent meg egy novellaválogatása (GOZSDU 1982).

Az utókor számára azonban, úgy tűnik, Weisz Annával való levelezése jelentette az igazi felfedezést. Elsőként Pongrácz P. Mária adott közre egy

válogatást több száz (1906 és 1905 között írt) leveléből (GOZSDU 1969b), 1975-ben pedig ennek egy újabb kiadása is napvilágot látott (GOZSDU 1975). Ezt követően 1982-ben *Az étlen farkas* című kötetben jelent meg egy gazdag válogatás az Annához írott levelekből (GOZSDU 1982). Utóbb 2001-ben adtak közre belőle egy bő válogatást *Kertünk istennel határos* címmel (ALEXA–PONGRÁCZ 2001). Egy szerelmi kapcsolat története és természete mutatkozik meg ezekben a levelekben, meg mindaz, ami Gozsdut foglalkoztatta, a zenétől, a filozófiától a természettudományokig és festészetig. E gazdag levelezéséből egy lírai pszichológiai regény bontakozik ki, de egyben becses kortörténeti dokumentum is (SŐTÉR 1965; 837).

Gozsdu jelentőségéről még csak annyit, hogy „az irodalomtörténet azonban azóta többször is felismerte, hogy klasszikus elbeszélőink közé tartozik, egyenrangú a Nyugat nagy elbeszélőivel, se realizmusunk, se szecessziónk nem foglalható össze életműve nélkül." (HEGEDŰS 2005)

Szűkebb tájegységünk irodalomtörténészei mindenekelőtt azt hangsúlyozzák, hogy műveiben „a dél-bánáti táj embereinek állított maradandó emléket", s hogy „az élmény jogán áll közel hozzánk" (BORI 1969), minthogy „a bánáti síkság képei is nála jelennek meg nemcsak először, hanem itt kapnak művészi szerepet is" (BORI 1998; 52). Emellett fontos irodalomtörténeti tény az is, hogy Gozsdu nemcsak „a dél-bánáti világ igazibb és mélyen szántó ábrázolója", hanem hogy nála „vetődnek fel azok a sajátos társadalmi-esztétikai kérdések, amelyekkel majd a jugoszláviai magyar irodalom találja szembe magát a húszas-harmincas, különösképpen pedig a hatvanas években" (BORI 1998; 51).

A fiatal költő

(Nagykikindán, 1877-ben)

Kevéssé ismeretes, hogy Gozsdu Elek 1877-ben, Nagykikindán hivatalnokoskodva költőként kezdte pályafutását „érzelgős, szenvelgős, almanachlíra szerű versekkel", s ott voltaképpen „hangját próbálgató, vidéki költő" volt (SZŰCS 1977). „Első verseit – Nagy-Kikindáról postázva a miskolczi (...) *Miskolcz* című lapban közölte 1877. május 13. és december 2. között (*Éjszakára*, 1877. május 13., *Az éj*, 1877. június 10., *Románc*, 1877. november 8., *Ne zúgjatok*, 1877. december 2.)" (uo.). Sajnos, éppen erről az időszakáról tudunk a legkevesebbet. Ám, mint *Mártír* (1886) című elbeszélése is bizonyítja, onnan gazdag élményanyaggal távozott (GOZSDU 1969a; 349–373). E történetét is természet- és tájleírással vezeti be, amelyből kiderül, hogy kikindai hivatalnokoskodása idején személyesen is megtapasztalta a Nagybecskerek és Nagykikinda közötti országút mizériáit. „Poros, árnyéktalan út vezetett Kikindáról Becskerekig. Hosszú, mintha sohasem lenne vége, egyhangú, mint az unalom. A nap fakóvá teszi a vastag, barna port, s a kocsik

szennyes porfelhőktől kísérve lassan döcögnek a messze barnuló úton. Mintha ellensége volna itt a fáknak, kettétörött, vékony, elszáradt akácderekak meredeznek szomorúan jobbról-balról.

Az árnyéktalan, szomorú út, egyhangú pacsirtafütty a vetések fölött, a távolban bogarászó varjúcsapatok, egy-egy csendesen úszó karvaly a felhőtlen levegőben, egypár konkolyozó rác leány rikító viganókban a zöld vetések között, ezeknek bús dalai, amint a csendes szellő a dal egy-egy foszlányát az utas fülébe hozza, levert hangulatban tartják az embert.

Hárman ültünk a zörgő parasztkocsin. Én, egy ismeretlen útitársam, akivel együtt fogadtuk a kocsit, meg a kocsis." (Uo.)

Valószínűnek tartjuk, hogy nagykikindai, pontosabban Nagykikinda környéki témájú az *Ultima ratio* 1886-ból (GOZSDU 1969a; 402–413; *A Hét*, 1893. február 26.). Ebben is természetleírása a megkapó és szép, s ezzel ellenpontozza a mostoha emberi sorsot, jobban mondva Matyi bácsi, az idős temetőcsősz sorsán keresztül hangsúlyozza azt:

„Meleg, sugaras októberi nap volt, midőn utoljára vadásztam szalonkákra a k-i mocsarakon. A szalonkák az élesen tűző nap melege alatt szépen kitartottak, lomhábban repültek, s csak akkor jutott eszembe az órát megnézni, midőn töltényeim már elfogytak.

Háromra járt az idő. Egészen egyedül voltam a széles mocsáron. A mély, néma csendet nem zavarta meg semmi. Időnként fölrebbent előttem egy-egy csekkegő szalonka, amint a mocsárparton végigmentem; pár pillanatra hallottam fejem fölött azt a gyöngéden halk decrescendóba vesző, sivító hangot, amit a magasan járó csörgő kacsák repülése okoz; a beláthatatlan magasságban járó vadludak szakadozott, gügyögő hangjai mind távolabb és távolabbról hallatszottak, aztán mély csendbe veszett minden hang.

A messze síkságba nyúló legelőkről és ugarolt szántóföldekről sem hallatszott semmi.

A nap a nyugatról fölkavarodó ritkás, fehér felhőkbe tűnt; sugarai tompább élűek lettek, mintha gyöngéd moll függöny mögött ragyogtak volna, mi által világosabb, majdnem kékbe játszó lett az árnyék. A sárguló nád, sás, káka mintegy aranyos visszfényt vert; a zöldek sötétebbek, mélyebbek lettek, és itt-ott a vizek derült, ezüst fényben csillámlottak ki a barna sártömegek közül.

Egy fűszál, egy nád sem ingott, de azért a mocsár mégsem látszott élettelennek. Nem a dermedt mozdulatlanság volt ez, sem az álmatag nyugalom, mely a nyári estéket, kivált júniusban, jellemzi, hanem volt benne valami a lemondó, félénk nyugalomból – midőn a késői hajtások alig bújnak ki a földből, s eleven zöldjük csak együttesen, mint reflektáló szín hat, ellensúlyozva az érett sárga nád, a barnulásnak induló káka és piszkosbarna sástarlók által.

Szomorú és mégis ilyenkor a legbarátságosabb a mocsár. A levegő átlátszóbb, nyugodtabb; nem csalnak sem az erős fénynek, sem a tikkasztó

melegnek reszketeg hullámai. Minden való, igaz színében mutatkozik; és az a mély, szürkés barna szín, mely minden egyes növényt, minden göröngyöt így ősszel jellemez, adja meg azt a fájdalmas, bánatos hangulatot, melynek olyan szívesen átengedjük magunkat.

Csak lassan haladtam előre a parton.

A mocsárnak mintegy a testét hosszában összetartó emelkedőre mentem. Nagyon ki voltam fáradva, s megörültem, midőn kissé távolabb megpillantottam egy kocsit, amint a káposztásföldek között, gazzal, száraz kórókkal megrakva előre döcögött. Lassan, lépésben haladt, könnyű volt elérnem. Egy sárga, vén gebe volt a kocsi elé fogva."

Gozsdunak ezen kívül még egy kikindai vonatkozását ismerjük. Ott élt egyik barátja, Jeszenszky Ignác (1862–1924), a kikindai evangélikus lelkész és közíró, aki a 19. század vége felé a társadalmi problémák vizsgálódásával foglalkozott, különösen az agrárszocializmussal, amellett lapot szerkesztett, de szépirodalmi alkotásokat is közölt (NÉMETH 1987). Így, amikor 1888 októberében, előfizetési felhívást jelentetett meg *Eltaposott virág* című egykötetes regényének második kiadására a *Torontál*ban, abban Gozsdu méltatásából is idézett (*Torontál*, 1888. október 25.).

Levéltári adatok híján, sajnos nem tudtuk pontosan behatárolni Gozsdu nagykikindai időszakát és tevékenységét.

„A Nera parti bor- és virágvárosban"

(Fehértemplomon, 1885 és 1914 között)

Nagykikinda után második bánáti állomáshelye Gozsdunak (az akkor Temes megyéhez tartozó) Fehértemplom szabad királyi város volt, a korábban polgárosított határőrvidéken (ERŐS 1995; 462). Gozsdu 1885-ben érkezett Pestről, a főváros forgatagából a mintegy nyolcezer lakosú, német többségű, csendes vidéki városkába, amelyet szerbek, románok, magyarok és csehek is laktak (LELKES 1992; 130). Ott a fehértemplomi királyi törvényszék mellé rendelt királyi ügyészségen 1887 őszéig alügyészként dolgozott (ERŐS 1995; 462). Ennek hozadéka a kilenc elbeszélésből álló, *Tantalus* (1886) című kötete, amelyet ott írt (uo.), s amely immár „igazán mélyreható lázadás a romantikus »beszéllyel« és az anekdotizmussal szemben." (SŐTÉR 1965; 832) De nemcsak az, hiszen Méray Horváth Károly szerint „levegős, mély hangulatú, éles csillogású" elbeszélések ezek, s „igazi, bánáti, bő világosságú kolorit árad belőlük, egy-egy éclairjével a mély pozitív filozófiának egy egész társadalmi élet színeit játszva" (MÉRAY 1893; 133–134), minthogy „a bánáti bűbájos délibábos pusztaságokon (...) a *Nihil* szállja meg az emberek lelkét, annak a végtelen semmiségnek az érzete, ami az ember a nagy mindenségben. Itt csatangolt napokon, heteken keresztül, szemére húzott lágy kalapban egy magános vadász, lelke még telve az izzó, civilizált világ

küzdelmeivel, miknek víziói itt, mint rezgő délibábok támadnak fel az író fantáziájából." (Uo.)

Fehértemplomon Justh Zsigmonddal levelezik, akinek 1886. november 6-án azt újságolja, hogy ismét Darwin tanaival szándékozik foglalkozni (SŐTÉR 1965; 831). 1887. június 5-én pedig – *Taedium vitae* című elbeszélését véleményezve – azt írta neki, hogy az elbeszélésnél „ma az artistikus kérdés igen fontos, majdnem olyan fontos, mint a megoldandó kérdés." (SŐTÉR 1965; 835)

Az irodalomtörténészek szerint Gozsdunak itt „mindinkább letisztulnak művészi nézetei." (SŐTÉR 1965; 834)

Később is megfordult itt többször, temesvári királyi főügyészként, minthogy hozzá tartozott a fehértemplomi ügyészség munkájának ellenőrzése. Levelezésének tanúsága szerint rövidebb ideig itt tartózkodott 1910 júniusában, 1912 júniusában, valamint 1914 januárjában és júniusában (ALEXA–PONGRÁCZ 2001). Ez utóbbi látogatásait Weisz Annához írt levelei dokumentálják, amelyekben szép leírásokat ad Fehértemplomról (uo.).

1885-ben Gozsdu gyorsan bekapcsolódott a fehértemplomi társas élet vérkeringésébe, amellyel mindennapi komor, lélekölő munkáját próbálta ellensúlyozni. Abban az időben néhány fehértemplomi barátja volt: Tornya Endre ügyvéd (később fehértemplomi tiszteletbeli főügyész), Bottlik Dezső közjegyző, Rosiu M. János ügyvéd, Popescu Traján, a fehértemplomi királyi törvényszék bírája és a bohém tréfamester, Michalovits Gábor (*Fehértemplom és Vidéke*, 1914. január 22.). Sajnos, 1885 és 1887 közötti fehértemplomi hivatalnokoskodásának részleteiről, esetleg ottani publikálásáról nincsenek adataink. Ám annyi bizonyos, hogy élményvilágát gazdagította s azt csak később írta ki magából elbeszéléseiben, például 1888-ban, *A nádsíp*ban (GOZSDU 1969a; 418–426). Abban megelevenedik egy dél-bánáti kisváros hangulata, és feltűnik egyik hőse, Gavrilovics Josza alakja. „A fehértemplomi igazságszolgáltatás nagy könnyebbségére van a törvényszék előtt ékeskedő, árnyas kicsi park. Munka után itt szoktak a »törvénytevő« urak pihenni, munka előtt itt szoktak politizálni, vitatkozni, tréfálni, adomázni.

Hűvös, illatos a levegő; kényelmes, tiszta, fehérre festett padok marasztalják az embert, s a hangos, jókedvű beszédbe belevegyülnek madárhangok, vidám gyerekzaj. Hársfa- és platán-, szilfa- meg akácsorok váltakoznak itt. Az aktában meggyengült szemnek üdülést nyújt a frissen tartott pázsit zöldje, és a tüdőnek üdülést szerez az ózonteljes levegő.

Kaszinó ez a kis park; boltozatja a bárányfelhős ég; szalonjai a finom fövénnyel behintett fasorok, s a rondót szegélyező koronás fák alatt vannak a kis társalgók.

Az ország, a megye, a város minden fontos és mellékes eseménye a megbeszélés tárgya. Itt sül ki: ki az ellenzéki, ki hány nyulat lőtt, hány szalonkát hibázott, hogy a »Babby«-nak kitűnő orra van, de fájdalom, rossz a dresszúrá-

ja, hogy a szolgabíró nevére hidat kereszteltek, hogy a bolgár fejedelem nem tarthatja meg a trónját, s hogy B-nek egyáltalán nincs fogalma a tarokkról.

Itt éreztem legelőször, hogy a távolság mennyire degradálja a világról szóló események érdekességét. Egy trónvesztés, egy kiváló ember halála, a hadizenet prognosztikonja reám nézve legfeljebb csak annyi érdekességgel bírt, mint egy derült nap, ha vadászni akartam menni.

Egy fárasztó főtárgyalás után leültem a parkba pihenni. Dél volt. Melegen sütött a nap; az utca kavicsporának fehéres színe szinte sértette a szememet, amint a tikkasztó napsugarak reátűztek.

A Stefánia utca egészen néptelen volt.

Valami sajátszerű síp hangjai ütötték meg a füleimet. Tisztán meg lehetett különböztetni két szólamot. Egy egyszerű, rövid, monoton szerb dal hangjai voltak ezek, tele fájdalommal, keserűséggel. Önkénytelenül az utcára néztem, s megpillantottam az embert, aki olyan keservesen fújta. Rákiáltottam, s az ember átugorva az alacsony fakerítést, a gyepen keresztül felém közeledett." (Uo.)

Amikor belefáradt hivatali munkájába és az emberekbe, Kiss József író- és vadásztársa szerint „fogta vadászfegyverét, vagy ment cserkészni, vagy megvonult lesbe valami orvvadász cimborával, nem is a vad, mint inkább a vadásztárs kedvéért." (SŐTÉR 1965; 835–836)

Évekkel fehértemplomi hivatalnokoskodása után Gozsdut, már mint temesvári királyi főügyészt, 1914 januárjában ismét Fehértemplomon találjuk. Akkor ottani barátai és egykori munkatársai a Társaskör helyiségében vacsorát rendeztek a tiszteletére. Az esten „általános ügyelem között Gozsdu Elek alügyész állott fel szólásra s egy magas költői szárnyalású bájos beszédben visszapillantást vetett az elmúlt 25 esztendőre, amikor mint fiatal alügyész Fehértemplomban, a virágok városában szolgált, ahova annyi kedves és felejthetetlen emlék fűzi. Meleg szeretettel emlékezett meg a jelenlevő, s akkor vele működő barátairól, elsősorban Tornya Endre ügyvédről, aki akkor gyönyörű szép fiatalember volt, dr. Bottlik Dezsőről, aki minden este megitta a magyar pezsgőjét, s hol itt, hol ott leadta a szokásos éjjeli zenéjét, s végül Michalovits Gáborról, az örökifjú, jó humorú bohémről, a hölgyek kedvencéről.(...) Mihalovits Gábor, a tőle megszokott, tréfás és szellemes humorban a 25 év előtti múlt tréfás epizódjait említi fel kedves vonatkozásban dr. Bottlik Dezsővel, éltetvén a főügyészt és dr. Bottlikot. (...) Nagy figyelem között Rosiu M. János ügyvéd szólalt fel. (...) Örömének ad kifejezést, hogy az ő egykori tanítványa oly kiváló ember lett, aki ma itten ünneplés tárgya, amely neki mindennél jobban esik, s ennek ő örvend legjobban, hogy a tanítvány oly jól megérdemelt polcra emelkedett. A közöttük fennálló félszázados barátságot, s Gozsdut élteti. A beszédek magas nívón álló sorozatát Gozsdu Elek fejezte be, az őt jellemző poétikus beszéddel. A legnagyobb szeretet, elismerés és hála hangján nyilatkozik kedves barátjáról és tanítójáról, a mindig

eminens Rosiu M. Jánosról, aki (...) sokkal jobban lelkesült egy aranyszínű bogár, vagy egy a virágos mező fölött röpködő lepke után." (*Fehértemplom és Vidéke*, 1914. január 22.)

Gozsdu 1887 őszén távozott el Fehértemplomról (SŐTÉR 1965; 836). Igaz, 1887-ben még megkísérelt képviselőként bejutni a parlamentbe, úgy, hogy függetlenségi párti listán jelöltette magát a fehértemplomi kerületben (uo.). Sajnos a választásokon megbukott, ami megviselte „amúgy is nyomott kedélyét", és ismét visszatért Pestre (uo.).

Azután már csak temesvári királyi főügyészként utazott ki oda néhány napra vagy egy-két hétre, ellenőrizni a fehértemplomi ügyészség munkáját. Így ott találjuk őt 1910 júniusában, 1912 júniusában, valamint 1914 januárjában és júniusában. Akkori fehértemplomi élményvilágáról szerelméhez, Weisz (Goldschmidt) Annához (Weisz Lajos temesvári kereskedő feleségéhez) írott leveleiből értesülünk (ALEXA–PONGRÁCZ 2001). E nagyméretű, impozáns levelezése voltaképpen levélregénynek készült, és „egy finom, líraian átélt pszichológiai regény", a magyar irodalmi szecesszió érdekes darabja (SŐTÉR 1965; 837). Tegyük hozzá: bánáti „helyi színekben" gazdag, számunkra különösen értékes darabja.

1910. június 29-én Fehértemplomról nem kis elragadtatással írta Weisz Annának, hogy kellemesen illatozik a hársfavirág, zümmögnek a méhek, s hogy éppen térzenét adott a katonazenekar. „Csodálatos, most már ötödször vagyok itt, és úgy érzem, mintha most először láttam volna ezt a virágos városkát" – írta Gozsdu (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 29–30).

1912 júniusában is Fehértemplomon találjuk, ahol pontosan egy hetet töltött. E levelei is telítettek a természet szeretetével és Fehértemplom iránti elragadtatásával. 1912. június 21-én írja: „Én szeretem Fehértemplomot; a hársfák elvirágoztak, de megmaradtak a kéklő Lokva nyájas hegyei és megmaradtak a fehértemplomi gazdag virágok. Ha ezt a tájképet látom, mindig eszembe jutnak a toszkánai vidékek. Tegnap estefelé kisétáltam a Néra patakhoz, és a szemem a fiesolei templom keresztjét kereste; – aztán eszembe jutott Beato Angelico, és eszembe jutott Leonardo da Vinci, a Magnifico – és az öccse, Giuliano és Mona Lisa, és szintén archaizáló érzések uralkodtak rajtam." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 264–265) Ugyancsak érdekes, elbeszélései tükrében pedig fölöttébb furcsa eszmefuttatása az arisztokratákról és a plebszről. „Ugye úgy van? Minden tudományt, minden igazi gondolatot, minden nemes cselekedetet, minden nagylelkűséget, minden tisztaságot, minden bátorságot és minden művészetet az arisztokraták adtak az emberiségnek. A többi – a földhöz tapadottan él, mászik, ugat, irigykedik, és kaján módon kegyetlen és hát persze, hogy egyenlőséget ordítván – mechanizál és mechanizmusnak érezvén a világot, géprészekké óhajtja tenni az emberiséget. Pedig minden, ami gép – habár célszerű és hasznos – az egyéniség híján van. Igaz, a gépek is egyéniségek, a funkciójuk bizonyítja ezt – de mentül

több lesz a gép, annál kevesebb lesz az emberi egyéniség – és annál több lesz a mechanizált ember." (Uo.)

Másnap, 1912. június 22-én is a pompás fehértemplomi parkok, kertek bűvölték el, főképpen pedig Andreas Boborany híres kertje:

„Szokás szerint ma is már fél hat órakor fent voltam, és bejártam a törvényszék előtt álló kis parkot. Nagyon öreg hársfák állják körül ezt a kertet, és ép, erőteljes valamennyi. A hűvös, fényes reggeli órában megolvastam ezeket a hársfákat – 119-en vannak! Száztizenkilenc hársfa egy társaságban nem mindennapi látvány – és van közöttük apró levelű is, ezek a tömöttebbek, a kisebbek. A reggeli séta után a világi dolgomat végeztem – aztán valahogyan délután lett, és öt óra után meglátogattam a Boborany híres parkját, virágoskertjét. A gazda nem volt odahaza, és én egy nagyon művelt görög papnak a kalauzolása mellett teljes három órát töltöttem a gyönyörű fák és virágok között. A kert, némi megszakításokkal, négy darabból áll, és jóval nagyobb, mint a temesvári Városliget. Válogatottak itten a fák, és ritka szépek itt a sokféle virágok. Sötét allék is vannak itt, az árnyékok mélyek, és egy-egy kitekintőnél a virágok színe káprázató erővel hat. Mikor a sötéten árnyékos, rövid és bokros fasorokba léptem, és a kis nyílásokon át a virágszíneket láttam, úgy éreztem, mintha tündérkertben volnék (...) Ezek a klemátiszok akkora virágokat hajtanak, mint a maga tenyere, mélyen és tisztán kékek, gyöngéd és a barokk vonalakra emlékeztető széleik vannak, a kék színük pedig világít, és ez a kék szín a finom ultramarin színnek a családjából való. És ezek a fantasztikus klemátiszok – sok-sok egy sorban, igazi Maeterlinck-hangulatot adtak nekem – és mélyen sajnáltam, hogy maga nem volt mellettem." (ALEXA–PONRÁCZ 2001; 266)

A fehértemplomi görögkeleti pap, Nedić úr, aki őt a kertbe kalauzolta, a műértő és műgyűjtő Gozsdunak egy ikont, „egy bizantinus Madonnát" ígért, meg „egy ezüstből való kis candilát". (I. m., 267)

1912. június 23-án a vásári zsongás meg a fehértemplomi szövőnők munkái kötötték le a figyelmét: „Ma vasárnap van... az asztal, amely mellett írok, egy ablak mellett áll, és én látom a parknak egy kis részét, a sövénykerítést, négy hársfát; az egész út úgy hat, mint egy berámázott, kicsi tájkép... Sok, tarka ruhákba öltözött román asszonyok suhannak el az ablakom előtt, valamennyi siet, valamennyinek a hóna alatt van valami csomag, a kezében egy háziszőttes, vörös és kék és sárga vonalakkal díszített tarisznya... Vásár van ma, és ezek az asszonyok odahaza összekeresték minden régi hímzésben, varrásban és szövésben való apró kis kincseiket, és elhozták ide, kiterítették a park útjainak a szélére, közvetlenül a gyepek szélére, és alig várják, hogy egy-két koronáért túladjanak azokon a csodálatra méltó és iparművészeti nagy értékkel bíró munkákon, amelyeket a művészeti ösztönük sugallt nekik". (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 267)

1912. június 24-én már türelmetlenül várja a fehértemplomi pópát, aki megígérte neki, hogy szerez a számára „egy-két ősrégi bizantinus szentképet". (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 269) „Ezek a képek azért érdekelnek, mert a hellén kultúra hanyatlása után egy új hitvallás, egy új kultúrának a küszöbén festették őket mozaikban és festékben. (...) Én ezekben a képekben a miszticizmust szeretem, a beléjük helyezett kultúra az, ami megfog, és látván, nézvén ezeket a képeket, megérzem annak a kornak minden rajongását, félelmét. Stílus támadt ennek a kornak a nyomán, és ebben a stílusban meggyőződés van – ezért szeretem ezeket a bizantinus képeket. Az isten és a szentek arcába valami emberfölötti erőt vittek azok a bizánciak – szeretem őket" – magyarázta. (I. m., 269–270)

1912. június 25-én újságolja Weisz Annának azt a groteszk élményét, amelynek kezdeményezője egyik régi barátja, Popescu Traján volt, s amely víg poharazással ért véget a – temetőben! (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 271–273) „Tegnap délután egy különös dolgot éltem meg. Van itt egy ifjúkori barátom, aki Boksánbányán született, Popesku Trajannak hívják... ő is mondja, de a feje is mutatja, hogy spanyol vér van benne. A grandezzája és ezzel együtt a hiúsága tökéletesen spanyol. A felesége, Danicának hívják, balkáni mivoltánál fogva szintén hiú. Gyermekeik nincsenek, és – édes jó Istenem – halhatatlanságra vágynak! Tettek és gondolatok nem adattak nekik, az egész életük ártatlan önkultuszban merült ki, és így »egy örökké tartó« mauzóleumot építettek maguknak; csak ők ketten fognak benne aludni, ketten egymás mellett. A mauzóleum arabs-bizantinus stílben épült, magas kupolája van, és a falait »az ágyúgolyók sem rombolhatják el«. A gondolat szép, a mauzóleum is szép az ő színes, kissé tarka kupolájával, a szép, festett ablakaival. Vastag vörös rézlemez födi a »szalont«, amelyben pihenni fognak... de egy alávaló mesterember készítette az ágyúbronzba öntött, életnagyságú arckép-plakettjüket. Ez a mauzóleum csodálatra méltó módon fejezi ki a Balkánt. A szépségek mellett ott ordítoznak a leggorombább ízléstelenségek, sértő banalitások, és bántó benne az is, hogy a legnemesebb anyagok, a szép márvány, a nemes bronz milyen alávaló és ízléstelen mesteremberek keze közé kerültek... káromkodni szerettem volna...

Traján barátom meghívott, hogy nézzem meg a mauzóleumot; a meghívást azon feltétellel fogadtam el, ha pezsgőt és vörösbort viszünk magunkkal a halhatatlanság kicsi csarnokába, ahol a küszöb fölött ezek a büszke szavak olvashatók: In specie aeternitatis... a halhatatlanság jegyében...

Hát kimentünk a temetőbe... (...) Négyen voltunk a mauzóleumban, és miután mindent megnéztünk, megcsodáltunk, kidurrant a pezsgősüveg dugója... (...) Víg poharazás egy mauzóleumban!" (Uo.)

1912. június 26-ai leveléből megtudjuk, hogy unta hivatali munkáját, s hogy némi érdekességet csak az elítéltekkel való beszélgetés hozott számára. (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 273–274) Gozsdu egyébként is szeretett be-

szélgetni furcsa sorsú emberekkel. „Tegnap a déli órákban meglátogattam az elítélt embereket. A legtöbb bután közönyös és unalmas, mint a bűn. Anormális és ostoba valamennyi. Mindössze egy Szerbiából valahogyan ide került szép leány sírt és sír állandóan, a nosztalgia fájdalma vett erőt rajta. Hazavágyik, hazasír, a faluját emlegeti, és a bárányait siratja, és fonni akar, és sírás közben gyakran énekel. Pérics Ljubicának hívják, és a vőlegényét Perának nevezik. Ez a boldogtalan leány megölte a gyermekét, de nem a tettét siratja – mindig csak hazavágyik, csak haza. A sírása néha kihallatszik az udvarra, és a rabok fantáziája már egy kis legendát szőtt a könnyeiből, a síró hangjából. (...) A honvágy elfelejtette vele a tettét, az otthon ezer láthatatlan szála vonta, húzta, húzza őt haza... Ez a mélységes honvágy nagyon meghatott engem, és én nem tudtam, nem akartam őt vigasztalni – a vigasztalás szinte nevetséges néha.

A napjaim unalmas munkában telnek – minden hivatalos cselekedet lelketlen, a rend őrzése felette célszerű és hasznos, de csak mechanikus, mint ahogyan mechanikus az egész államszervezet." (Uo.)

1912. június 28-án örömmel újságolja Annának, hogy Nedić úr betartotta ígéretét, és megajándékozta őt két igen régi, „bizantinus stílusban festett Madonnával", melyek közül „az egyik életnagyságban van festve, és teljesen ép, a másik kisebb és erős restaurációra szorul" (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 276–277). A levélben ezekről az ikonokról értekezik elragadtatva, és kilátásba is helyezi Annának, hogy szeptemberben közösen eljönnek majd Fehértemplomra, melynek környékén „három nagyon régi, fából épült templom van", amelyben nagy valószínűség szerint még lappanghatnak efféle, felfedezésre váró kincsek (uo.).

Csaknem két évvel később, 1914 januárjában, hivatali ügyei újra Fehértemplomra kalauzolták. Annának 1914. január 12-én jelentkezett onnan levélben (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 469–470). Abban főképpen a tél szépségeit festette, Anna után epedezett, de levélírásáról is őszintén vallott: „Istenem – a leveleim... leveleimben oldódott meg minden írásösztönöm, és hidegen elvonultak a mesék, lehunytak a fantáziám minden színei, és én nem tudom hogyan, nem tudom miért, hű krónikása lettem a maga életének." (Uo.)

„Látja – megint csak este írhatok magának; az egész napom fárasztó és felette unalmas munkával telt el, aztán dél lett, aztán este lett, és Rosiu iskolatársam bálba ment" – panaszkodott Annának 1914. január 13-ai levelében, miközben a gyönyörű téli napot ecsetelte, az élesen csillogó fényt, a szánokat (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 470–471).

Néhány hónappal később, 1914. június 7-én Gozsdu ismét Fehértemplomról írt (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 517–518). Főképpen az Annával való korábbi nézeteltéréseket magyarázta, nyugtázta, és úgy tűnik, el is simította néhány szép sorral, mondván, hogy „minden szép volt", ami kettőjük között történt, hogy életük „egy szép költemény", „a valóság és a mese összeszövődése" (uo.).

1914. június 8-ai leveléből megtudjuk, hogy Gozsdu megpróbált telefonálni Annának, de vihar volt, és ezért nem tudott vonalat kapni. (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 518–519) Ezért Anna „muzsikás" hangjáról ábrándozott, meg kettőjük kapcsolatát elemezte: „Keveset vagyunk egyedül, és csak ritkán beszélgethetünk, foglalkozhatunk önmagunkkal, és így az énünk tartalmából csak keveset adhatunk egymásnak, és ez a kevés is elég nekünk. A kölcsönös közelség érzése nekünk elég." (Uo.)

1914. június 9-ei levelében látomásszerűen Annáról ábrándozott (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 519–520), két nappal később, június 11-én pedig Anna kis festménygyűjteményéről írt, méltatva Wagner, Sava Petrović, Komlóssy, Vízkelety alkotásait (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 520).

1914. június 12-én három percig beszélt Annával telefonon, ami érzelmileg túlfűtött sorok írására ragadtatta: „Két kemény kő vagyunk mind a ketten, idő kellett hozzá, hogy összecsiszolódjunk, érzem, hogy ismerjük, szeretjük egymást. (...) Most érzem, hogy a hárfám vagy és érzem, hogy szőke vagy. (...) Neked gondolkodom, neked írok, és minden büszkeségem te vagy. Minden harmóniámat neked adom, szeretem a testedet, szeretem a lelkedet."(ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 521)

Ide kívánkozik egy részletet Weisz Anna 1914. június 12-ei leveléből, amelyben úgy ítéli meg, hogy Gozsdu Fehértemplomon jól érzi magát: „Szeretem magát Fehértemplomon tudni, ott mindig jól érzi magát, a sok hársfaillat és virág között nincs más, mint nyájas, boldog és szépségittas gondolatja, ezt mélyen érzem. Bájos városka ez a Fehértemplom, a neve fehér imára buzdít, ugye, hogy így van?" (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 522)

1914. június 13-án Gozsdu két levelet is írt Annának: az egyikben újra Annáról ábrándozott (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 522–523), a másikban pedig a többi között leszögezte: „Igen, édes – Fehértemplom virágváros, a tájképe szelíd és békés, itt nincsen zaj, és most, hogy nyílnak a hársfavirágok, illattal terhes a levegő. (...) Én szeretem a milliós városok hatalmas hullámzó mozgását – rövid időre –, de odahaza, igazán odahaza csak a szép, a tiszta faluban vagyok." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 523–524)

1914. június 14-én arról számol be, hogy a katonazenekar térzenét adott a fehértemplomi parkban – a helybeliek nagy örömére (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 524–525). „A parkban egymás után jöttek és mentek az édes valcermelódiák, a júniusi meleg nap fénylett, a hársfák virágai illatoztak, kék és tiszta volt az ég, és az emberszemek mosolyogtak. Sohasem fogom elfelejteni a falusi kicsi embereknek ezt a naiv és szép örömét." (525)

A továbbiakban már nem találunk Fehértemplomról keltezett Gozsdu-levelet.

Alibunári komasága

(1899)

A főként román-, szerb- és részben magyarlakta dél-bánáti Alibunár a 19. század végén és a 20. század elején több mint négyezer lakosú járási székhely nemcsak jó ivóvizéről volt nevezetes (nevét is – Ali forrása, kútja – onnan kapta), hanem vadban igen gazdag vadászterületéről is (BOROVSZKY [1912] ; 15–16). Kivételes természeti adottságai, az alibunári és ilándzsai mocsár közelsége miatt a Torontál megyei urak egyik kedvenc vadászterepe volt. A község határában levő futóhomokbuckák egyébként a Delibláti-homokpusztának a nyúlványai (BOROVSZKY [1912] ; 205). Festőien szép, szinte érintetlen volt egykor a természet Alibunár környékén, ezért Kajtár Jenő (1852–?) főszolgabíró vendégszerető házában a korabeli sajtó tanúsága szerint gyakran vendégeskedtek a megye elöljárói. Kajtár nem volt bánáti származású. Adán született, középiskolai tanulmányait Pesten végezte, ahol 1875-ben bírói vizsgát tett. (*Magyarország és a Külföld*, 1899., 3.) Utána egy ideig ügyvéd és közjegyzőhelyettes volt, majd 1889-ben Torontál megye szolgálatába lépett mint árvaszéki ülnök (uo.). 1893-ban lett alibunári járási főszolgabíró, akit kortársai nemcsak sikeres vadászatairól tartottak számon, hanem arról is, hogy a községben a magyar nyelv terjesztésén munkálkodott (uo.).

Nos, Kajtár Jenő és Gozsdu Elek ismeretsége, barátsága feltételezésünk szerint még Budapestről eredhetett. Amikor azután Kajtár 1893-ban Alibunárra került, ez a barátság (főképpen a vadászat kapcsán) mindinkább elmélyült. Minthogy Gozsdu is szenvedélyes vadász volt, sőt jeles fajkutya-szakértő is, tiszteletére (1885 és 1887 között, fehértemplomi hivatalnokoskodása idején) a verseciek vadászatot rendeztek (PERJÉSSY 1902; 87–91). Perjéssy Lajos örökít meg róla visszaemlékezéseiben egy érdekes verseci vadászadomát, amelyben a többi között megerősíti, hogy Gozsdu, „ki itt a délvidéken mint államhivatalnok díszes pozíciót foglal el és akiről tudja Magyarország minden sport- és vadászembere, hogy a vadászat és kutyatenyésztés, kutyaidomítás terén országos tekintély", egy időben verseci vadászatokon is megfordult, sőt levelezett is az ottani vadászokkal (uo.). Egy ideig *A vadászat* és *A természet* című lapoknak is munkatársa volt (SŐTÉR 1965; 831). Nyilván a vadászszenvedély hozta össze az 1890-es években Kajtár Jenővel, akivel komaságban is állt. Gozsdu alibunári komaságáról egyébként 1899 szeptemberében a becskereki Torontál is hírt adott: „Kajtár Jenő, az alibunári járás nagytehetségű főszolgabírája, tegnap esküdött örök hűséget Andorffy Gizella kisasszonynak. A vőlegény tanúja Gozsdu Elek törvényszéki elnök, az ismert kitűnő magyar író volt" (*Torontál*, 1899. szeptember 29.).

Alibunári élményvilágáról e szűkszavú újsághírnél sokkal többet tudunk meg 1905-ben közölt *Országúton* című elbeszéléséből (GOZSDU 1969a;

538–549), amelynek hiteles, szemtanúként megélt, aprólékos tájleírásai bizonyossá teszik, hogy ott többször is megfordult:

„A delibláti homoksivatag akáclombos meredek lejtője alatt fekszik Alibunár, ahol én a fényes nyár napjaiban néhányat áthenyéltem. Kellemes volt látni, hogy ebben a félreeső faluban az emberek semmiben sem sietnek. Csendben, zaj és tülekedés nélkül járják az őserdőkben gazdag, feketén fényes földet, amely valamikor egy rengeteg mocsárnak volt a feneke, és fortéllyal, ravaszsággal nem kényszerítik eredményesebb munkára. És ez a föld annyit terem, amennyi neki éppen tetszik. A gazt se irtják; és bizony a vetések tele vannak pirosan virító pipaccsal, sötétkék búzavirággal, haragoszöld levelű nadragulyabokrokkal, melyeknek lecsüngő virágai a fehér liliomokra emlékeztetnek. Az életfenntartó búza és a gyilkos belladonna gyökerei egymás mellett szívják az élet és a halál erősségeit. De ezeket az embereket az életnek és a halálnak ez a közelálló képe nem zavarja.

Nem mérlegelik, hogy a gaz hány talpalatnyi földet foglal el tőlük, hanem engedékeny türelemmel szemlélik, hogy a nem vetett magot milyen pompásra nevelte a bőkezű föld.

Azt hiszem, hogy meghökkennének, ha valami érthetetlen csoda folytán a kéken és vörösen virágzó tüskék, a tarlókat elborító fehér méhvirágok, az összevissza kúszó szederindák, a haragos csaláncsapatok egyszerre eltűnnének a mezőkről. Úgy látszik, hogy ennek a sok mindenféle gaznak a virágpompája a fényűzésükhöz tartozik: és valójában úgy áll a dolog, hogy nem egészen bizonyos, vajon a legbüszkébb virág, a haarlemi tulipán, az összes üvegházi csodákkal együtt, nagyobb örömet szerezhet-e a léleknek, mint ezeknek a különféle gazoknak a virágszépsége.

A falu közepén fekszik a hatalmas platánokkal szegélyezett park. Ezt a parkot, sok évvel ezelőtt a saját kezeivel egy patikás ember ültette, amint mondták – unalmában. Én azt hiszem, hogy ez a patikás egy apostolt hordott a lelkében, és ez a park volt az ő cselekedete. De a lakosság nem értette meg az ő beszélő munkáját, és úgy viselkedett, mintha nem venné észre. Mindösszesze rikító színekbe öltözött asszonyok, leányok jártak a park egyik sarkában szökő ártézi forráshoz, kristálytiszta vízért.

A forrás hatalmas vízsugárral szökött, és a földbe vájt, durva vágású mészkövekkel kirakott medencébe a hegyi patakhoz hasonló módon sekély tavacskát alkotott, amelyből egy vékony, füves árok vezette a szép vizet valahová messze, ki a legelő felé, ahol azután elveszett.

Reggel hét óra után már senki sem jött vízért, és aztán délig a parkban és a lejtő oldalát elborító fák között lakó madarak szállingóztak oda fürödni.

A forrás mögött volt egy árnyékos pad. Ezen a padon szoktam én a reggeli cserkészés után pihenni. Kellemes kilátás nyílt innen az alig haszált tiszta országútra, melynek fehér és kékre festett kilóméterfája harminchatot mutatott. Egy különös emberrel ismerkedtem meg e helyen." (Uo.)

Így vezette fel Gozsdu alibunári elbeszélésének történetét, miközben a helység hiteles leírása mellett meglepően pontos természetleírása is, a növények ismerete és szeretete. Dél-Bánátról csak évekkel később, a verseci Herczeg Ferenc tudott így írni. De akkora már, Gozsdunak köszönhetően, Bánát bekerült az irodalomba.

„Édes melankólia érintette a lelkemet"

(Pancsován, 1912-ben)

Gozsdu már temesvári királyi főügyészként látogatta Pancsovát, tehát hivatalból, tekintettel arra, hogy a pancsovai kir. ügyészség (a fehértemplomival együtt) a temesvári királyi főügyészséghez tartozott (BOROVSZKY é..n. ; 260). Gozsdu helyettese Répászky Béla volt, irodafőtisztje pedig Baán Lajos (uo.). Nos, a főügyésznek időnként a helyszínen kellett ellenőriznie az alárendelt hivatalok munkáját, annak törvényességét. Egyébként is az ügyész volt a törvényesség őre, bűnvádi perekben a közvádat képviselő hivatalos személy. Tehát az a személy, amely a törvényesség betartása felett örködött. Gozsdu hivatalának, a temesvári királyi főügyészségnek például 1911-ben a hivatalos kimutatások szerint 329 bűnvádi ügye, 2 házassági ügyben tett véleményezése és 14 fegyelmi ügye volt (uo.). Mondhatnánk, minden napra jutott belőle egy. Ehhez a „benti" munkához tartozott még a „terepi" ellenőrzés is, amely néhány naptól néhány hétig is eltartott. Ezek a kiutazások Gozsdu számára mindig új élményeket, történeteket, tapasztalatokat jelentettek.

Gozsdu Anna-leveleiből tudjuk, hogy ilyen kiküldetésben 1912 októberében éppen Pancsován járt (ALEXA–PONGRÁCZ 2001). A levélregénynek indult levelezés bő leírásaiból pedig szépen kidomborodnak pancsovai élményei, meglátásai.

Pancsova törvényhatósági joggal felruházott város volt Torontál megyében illetve Dél-Bánátban (BOROVSZKY 1912; 14). A 20. század elején közel húszezer lakosa volt, zömmel szerbek, németek és magyarok. (BOROVSZKY 1912; 609). Gozsdu, hivatalból – levelezésének tanúsága szerint – 1912. október 20-a és 26-a között egy hetet töltött ott (ALEXA–PONGRÁCZ 2001). De leveleinek tartalmából kiderül, hogy már korábban is járt, sőt Annával is találkozott ott. Ezek a levelek nemcsak Anna iránti rajongásáról, hanem a természet iránti szeretetéről is tanúskodnak, de háborúellenességéről, békeszeretetéről, humanizmusáról is. A társadalmi-politikai történésekkel meghasonlott ember levelei ezek, aki egy érzelmi kapcsolatban meg a természetben keresi a szépet, a lelki gyönyört. Ez az az időszak, amikor már felhagyott az írással, és csupán levelezését szándékozta – nem csekély szorgalommal – egy nagy levélregénnyé duzzasztani.

Első pancsovai levelében (1912. október 20.) Duna-élményéről írt temesvári múzsájának, Weisz Annának: „A Duna csendes közönnyel úszik; az én

Dunám ez, és itt is az, ami Ercsiben volt, csendes és máltósággal teljes, halkan beszélő, hatalmas folyó.

Milyen kár, hogy maga nem ismeri a Dunát. (...) Én magára gondoltam, mikor a Dunát néztem, a szigeteket láttam, és édes melankólia érintette a lelkemet." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 317–318)

Ugyanaznap kelt (második) levelében írta, hogy a Duna-parton keresett orvosságot a melankóliára meg az unalomra, de az, úgy tűnik, csak fokozta magányérzetét: „Az idő nagyon lassan múlik, és tegnap délután négy óra felé már nem birtam dolgomat végezni, és kimentem a Dunára, és néztem a folyót, a szerbiai partokat... egy feketére festett teherhordó gőzös úszott el a Duna közepén, és üdvözletképpen mély hangon fütyült. Egyedül voltam. Vasárnap az emberek még nem dolgoznak, a halászok ladikjai és a zsákhordók pihentek. A Duna nem törődött a munkaszünettel, és nyugodtan, lassan ment a maga útján". (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 318–319)

A továbbiakban Gozsdu belevetette magát Pancsova társadalmi életébe. A Hungária Szállóban töltötte az estét, és cigányzenét hallgatott (1912. október 22.). Véletelnül éppen azt a cigányt, amely 1911 nyarán Pancsován, az Annával való találkozásukkor zenélt (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 319–320). Ennek nyomán azután felelevenedtek Annával való pancsovai találkozásának emlékei is: „Tegnap este majdnem éjfélig hallgattam azt a pompás cigányt, aki nekünk tavaly nyáron muzsikált. Emlékezik? Délben értünk Pancsovára; a nagy tér szélén álló tiszta hotel fedeles kioszkja alatt, a szabadban, kitűnő ebédet ettünk... a dinnyék édesek és illatosak voltak... nyári fényben úszott a tér, a feketekávét törökös módra, külön főzték a számunkra és mi vidámak voltunk. Délután aztán felültünk egy kocsira és kimentünk a... Igen, mi kimentünk a tarlókra és fürjekre akartunk vadászni. A maga kicsi puskája nagyon kicsi volt, és a fürjek már elmentek. Csodáltam a kitartását, két óráig jártuk a tarlókat, és maga nem fáradt ki. Mikor visszajöttünk, már sötétedni kezdett... és vacsora alatt megszólaltak a cigányok hegedűi... Nekünk, magának szólt minden szomorú magyar nóta, minden édesen hullámzó valcermelódia, és ezek a melódiahullámok belevittek bennünket a csillagos éjszakába. (...) Emlékezik arra a pompás fiatal prímásra, akinek a hegedűje olyan halkan sírni tudott? Emlékezik arra a vággyal teljes valcerre, amelynek a szövege így kezdődik: »Ob ich dich liebe...« (...) A csillagok fénylettek, és a hegedűk szóltak, szóltak fáradhatatlanul – egyik nóta követte a másikat...A cigány csak magának muzsikált, és én láttam, gyönyörködtem a maga fénylő, álmodozó, nagy szemeiben". (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 319–320)

1912. október 23-án kelt levelében Gozsdu a Dániel Tibor báróval való ebédről számolt be – nem kis elkeseredéssel (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 321–322). Dániel Tibor (1878–?) iskolai végzettségére nézve jogász volt, Dániel Ernő egykori kereskedelmi miniszter fia, Pancsova város akkori főispánja (BOROVSZKY é. n.; 445; BOROVSZKY 1912; 611). Az ebéd, amely

unalmas volt és hosszú, s amelyet Gozsdunak végig kellett szenvednie, az író számára azért volt kínos, mert szóba került az akkori szerbiai háború, melynek sebesültjei és özvegyei számára a pancsovai polgárok gyűjtést kívántak szervezni, ezt pedig Dániel főispán ellenezte. „A főispáni ebédnek az volt a célja, hogy a városnak a korifeusai az irgalmasság tilalmára a szerbeket előkészítsék. Mit szólnának a hatalmak, ha a magyarországi szerbek a szerbiai sebesülteket, özvegyeket, árvákat segítenék! Az irgalmasság érzését el kell fojtani! Istenem – a sebesült és a megölt katona már nem ellenség; a halottak hallgatnak, és a sebesülteknek fájnak a sebek, az irgalom angyala pedig sír.

A lefegyverzett, a megsebesített ellenséget vigasztalni kell – az már nem ellenség, az már csak egy szánalomra méltó ember. Képzelje, az irgalmasság érzését egy pompás, gazdag főispáni ebéden fojtották el. Kitűnő volt a pezsgő, és pezsgős pohárral a kezében, szóvirágos, politikai beszédben és a szent, a sérthetetlen raison nevében adta ki az ifjú főispán a jelszót: »Nem gyűjtünk a szerb sebesülteknek...« Hát ez nagyon szép. A szerbek nem ellenünk harcolnak, de a megcsonkított ember mindig mélységes részvétre érdemes, még akkor is ha az ellenségünk. Cinikusnak éreztem a főispánt, és nem ízlett az ebéd, a pezsgő, a nagyon finom cigaretták..." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 321–322)

Egy másik pancsovai ebéd is teljesen kiábrándította Gozsdut, és ezért Annához írt levelében (1912. október 24.) teljesen leplezetlenül festette meg a sznob dzsentri tipikus példáját, bobdai Gyertyánffy Jenő pancsovai főszolgabíró alakját (ALEXA–PONGRÁCZ, 2001; 323–324). „Tegnap délben Gyertánffy Jenő főszolgabírónál voltam ebéden. Ez az ember az ostoba prédaságnak egyik kitűnő típusa. Kétmillióval kezdte felnőtt korában az életet, és most alig van neki kétszázezer forintja. Hihetetlenül ostobán szórta a pénzt. Hiúságból vadászatra meghívta Ottó főherceget, és hogy ez a nagy úr sok rókát lőhessen, az egész vidékről összeszedette drága pénzen a rókákat, és eleresztette őket a nádasaiba. A főherceg 38 darab rókát lőtt. Az ebéd alatt, persze a szabadban, ciprusfából máglyát rakatott, és a Nemzeti Kaszinó egyik szakácsa főzte az ebédet; Kairóból hozatja a saját dohánykompozíciója szerint készült cigarettákat, és a címere rajta van minden cigarettán. Tíz forintnál kevesebbet szégyell a pincéreknek adni, és a pincérek nevetnek stb., stb. Szerencsére az édesanyjának van még néhány milliója." (Uo.) Gyertyánffyéknál – műértő és műgyűjtő lévén – egyedül a régi porcelángyűjtemény megtekintése volt kellemes élmény a számára (uo.).

Gozsdu egyik napon pancsovai ismerősével, Miloszin Kálmánnal a Dunára ment csónakázni. Pontosabban a Csaklánác-szigetre. Miközben a természet szépsége lenyűgözte, a szerbiai partok látványa újra az értelmetlen háborút juttatta az eszébe. „Kellemes hullámzásban úszott a ladik, a hatalmas Duna csillogott, fénylett, kék volt az égbolt, édesen meleg volt a levegő, és én csak néztem, néztem a csendesen folyó vizet, a távolodó partot, és figyel-

tem az evezőcsapások egyenletes, ritmikus csapásaira... aztán kikötöttünk. A Csaklánác-sziget nagy, van rajta három meglehetősen nagy tó, és a tavak szélén érett buzogányos nádas. A tavak tele vannak a tundráról érkezett, Dél felé vonuló vadkacsákkal, és mikor a tavak mellett elhaladtunk, hallottuk a beszélgetéseiket és egy-egy gácsér büszke kurjantását. Csodálatraméltó, meglepően nagy, hatalmas topolyafák élnek ezen a szigeten; valamennyi még zöld, és mikor a szél megmozgatja az ágakat, leveleket, különös és szinte félelmes hangok, muzsika kel ki a fák koronáiból. A legtöbb fára felmászott a vadszőlő és az ágakról valóságos függönyök lógnak le. (...) A sziget szélén áll egy csúcsban száraz, vén topolya, és a fa tetején ül és tollászkodik egy gyönyörű réti sas. A barna ruhájából fehéren kivillanik a farka. Mi csak nézzük, messziről nézzük... a vadászati jog báró Bánffy Györgyé, és nekünk csak nézni szabad ezt a fejedelmi madarat... A sziget déli partjához érünk és nézzük a szelíden emelkedő Szerbia partjait... ott, azokon a partokon túl most sírnak az anyák, halnak a legények, fütyül a puskagolyó, bömbölnek az ágyúk – mert hát alávaló az ember, alávalók a királyok és őrült paroxizmus a háború. Az élet a legnagyobb jó, ami az embernek adatott, és a királyok semmire sem becsülik az ember életét! Meddig fog ez a téboly tartani... nem – nem soká. A gondolat fogja világossá tenni az elméket, és a gondolat tartalma a humanizmus." – írta 1912. október 25-ei levelében (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 325).

Később (1912. október 26.) sem tudott szabadulni a szerbiai háború gondolatától, és levelében is többek között annak politikai hátterét fejtegette Annának, néhány – posztjához mérten eretnek – gondolat kíséretében: „Az osztrák orvosok, az osztrák vöröskereszt-egyletek humanizmusa érthető... ők messze vannak Szerbiától, nekik a szerbekhez nincs semmi közük... mi a szomszédjaik vagyunk, és a mi inhumánus kegyetlenségünk azonnal érthető lesz, ha megértjük, hogy az Ausztriában szövött politikai érdekek ezt az embertelenséget követelik. A jelszavak, a figyelmeztetések, az intelmek onnan jönnek... Ez a háború nem a magyarok háborúja. Ez a háború a balkán népek harca, és Ausztria félti Boszniát, amely Ausztriáé és csak *papiroson*, felében a miénk...ez az oka, hogy miért kell nekünk antipatikusoknak lenni." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 326–328)

Gozsdu és a becskereki Torontál

Alig egy évvel a Torontál napilappá alakítása után, Brájjer Lajos főszerkesztőségének idején közölte a lap Gozsdu (1892-ben írt) *Eliz* című elbeszélését (*Torontál*, 1893. január 23.), ismereteink szerint az egyetlent, amelyet ez a lap közölt. Ám ugyanakkor a Torontál hírrovatában időként tudósított Gozsduról. Így még 1888-ban emlegeti a Torontál Gozsdut Jeszenkszky Ignác kikindai író egyik kötetével kapcsolatosan (*Torontál*, 1888. október 25.). 1893 januárjában a lap érdekességként közli Gozsdu Elek temesvári hivatali

„zűrzavarát", amelyet a köteles példányok beszolgáltatása okozta: „Temesvárról írják: Gozsdu Elek helybeli királyi ügyész és személyzete ugyancsak meg voltak lepve azok által a sajátságos postaküldemények által, melyekkel január eleje óta egész Délmagyarországból elárasztották őket. Egész tömeg névjegy, számla, báli meghívók, eljegyzési, lakodalmi értesítés, sőt gyászjelentés is érkezett az ügyészség címére s csak tegnap jöttek rá a dolog nyitjára: január elsején kezdte meg működését a temesvári sajtóbíróság s ezt megelőzőleg a temesvári királyi tábla területén levő összes nyomdákat felszólították, hogy a náluk megjelenő minden sajtótermékből egy-egy köteles példányt küldjenek be a temesvári királyi ügyészséghez. A legtöbb vidéki nyomda nagyon is szó szerint vette ezt a felszólítást s »sajtójuk« valamennyi termékét beküldték az ügyészségnek, amely most újabb hirdetménnyel védekezik a nyomtatvány-áradás ellen" (*Torontál*, 1893. január 10.).

1899. szeptember 29-én olvassuk róla a hírt, hogy Kajtár Jenő alibunári főszolgabíró komája lett, vagyis „a vőlegény tanúja", amikor az oltárhoz vezette Andorffy Gizella kisasszonyt.

Később, 1905. március 2-án a Torontál örömmel adta hírül, hogy Gozsdu Elek a temesvári Arany János Társaságban székfoglalóként *Országúton* című elbeszélését fogja felolvasni. Néhány nappal később, az említett eseményről tudósítva a lap megállapította, hogy felolvasását „élénk tetszés" követte. Ekkor még zombori királyi törvényszéki elnök volt. Temesvárra való kinevezéséről 1905. november 28-án olvashatunk: „Mint a hivatalos lap legutóbbi száma közli, őfelsége temesvári királyi főügyésszé Gozsdu Elek zombori királyi törvényszéki elnököt, a jeles írót nevezte ki".

Halálának hírét 1919 májusában, a Torontál sérült példányában már nem találtuk.

„Meg-megállva belerévedez a kolorisztikus tájba"

(Bánáti élményvilága)

Gozsdu az irodalomban művészi újdonságot novelláival hozott (SŐTÉR 1965; 832). Azok egy része pedig éppen Bánátban született, ahol a természet szépsége még inkább kihangsúlyozta a társadalom perifériájáról származó novellahősök, reményüket vesztett emberek, meghasonlott lelkek nyomorát, céltalanságát, kilátástalanságát. Gozsdu „a jelenségeknek – a karrierek és jellemek kettétörésének, az ambíciók elpusztulásának, az emberek magányosságának, romlottságának és nyomorúságának – a mélyére akar világítani, meg akarja mutatni az okokat, törvényszerűségeket." (SŐTÉR 1965; 832) Eközben a társadalmi jelenségekben is a természet törvényszerűségeit véli felfedezni, azt, hogy küzdelem folyik a létért, hogy az erősebb legyőzi a gyengébbet stb. Elbeszéléseinek sémája olyan, hogy tág keretbe foglalja hőseit, s elbeszélteti velük életüket, sorsukat, megmutatja, miként gondolkoz-

nak sorsuk alakulásáról, annak törvényszerűségeiről. Így fiatalkori hittel és reménnyel indítja hőseit, akik azután a konkrét társadalmi/emberi viszonyok szövevényében kiábrándulnak, elmagányosodnak – zátonyra futnak. Gozsdu hősei már felismerik, hogy „két óriási tábor áll (...) egymással szemben. Egyik, amely lop, rabol, öl, mert éhes; a másik pedig »kenyér elégségben« kövéren hirdeti, hogy a lopás, rablás, gyilkosság bűn." (SŐTÉR 1965; 833) Tágabb értelemben Gozsdu saját korának, a magyar liberalizmusnak belső ellentmondásait ecseteli: a korrupciót, a dzsentri degradálását, a nemesi középosztály hanyatlástörténetét, az emberi küszködés hiábavalóságát, a kilátástalanságot, a társadalmi ellentmondásokat és szociális nyomort. Alaphangja eközben pesszimista, világnézete pedig determinista. Jellemábrázolása ugyanakkor könnyed, tömör és plasztikus. Bánátban fogant novelláinak természetképei, hiteles természeti hátterei: az alibunári meg a Nagykikinda környéki mocsarak, a Delibláti-homokpuszta, a Kikinda és Nagybecskerek közötti országút stb. Hősei is hiteles, jellegzetes bánáti emberek. Gozsdu Bánátban sok mindent meglátott, a nagyúri fényűzés és a szegénység közötti ellentétet, a korrupciót, az adó terhe alatt nyögő szegénységet, „a vidéki birtokokat beborító ködöt, a mindent eltakaró sárt és port, a tájra és az emberi lelkekre, életekre ráfeküdt szürkeséget, sötétséget" is (SZŰCS 1977). „Némi újromantikus beütéssel és szecessziós túlrajzoltsággal (...) festi Gozsdu a bánáti tájat, s a földeken dolgozó, utakon szekerező, fák hűvösében leheveredő vagy vándorló, világot járó embereket. Egyik-másik hősében, megannyi életrajzi utalással, ő maga is megjelenik mint vadász, mint parasztszekérre fölkéredzkedő; és ezeket az alkalmakat nemcsak pihenésre, szemlélődésre használja fel, hanem mindenekelőtt arra, hogy szóba eredjen az emberekkel, hogy eltűnődjék a világ során, amivel – bár az ifjúkori radikalizmusa, lázadó szenvedélye fokozatosan elcsitul benne – semmiképpen sincs megelégedve." (SZŰCS 1977)

Gozsdu bánáti témákat dolgoz fel *Tantalus* (1886) című elbeszéléskötetében és néhány elbeszélésében. Az *Ultima ratio* (1886) Kikinda környéki „agg temetőcsősze (Matyi bácsi) mindaddig az életével azonos léleknek a csodája, míg legvégül ki nem derül: ő is fél valamitől, attól, hogy nem emberhez méltó módon fogják eltemetni, hanem, úgy, mint a szegényeket, mint a kutyát." (VAJDA 1989)

A mártír (1886) című novellájának cselekménye a Nagykikinda és Nagybecskerek közötti országúton indul. „Szerb szakadárja, Diniszin Péter viszont olyan világosan beszél célkitűzéseiről, hogy a nép képviselői valóságos cirkuszt rendeznek körülötte, hogy megjátszhassák az értetlent s tudtára adják: eszméire, forradalmi terveire semmi szükség sincs, mert csak a házuk tája érdekli őket. Ez a novella tehát a forradalomnak, a népfelvilágosító eszmék megszállottjainak és a mindennapi élet örömeivel beérő népnek az ellentétét ábrázolja." (Uo.)

A nádsíp (1889) című elbeszélése „Gavrilovics Joszának, egy beteg csavargónak a dicsérete. E körülményektől megnyomorított szerb ember nem jó és nem rossz: a pillanatoknak él. A nőkkel nem volt szerencséje: akit ő akart, az nem ment hozzá, akik viszont őt szerették volna, neki nem kellettek. Így aztán akkor érzi jó magát igazán, ha sípját fújva művész lehet. Egyetlen vágya egy duda, hogy kímélhesse gyönge tüdejét. Hangszerét fújva nemcsak önmaga minősül át, hanem hallgatóit is elvarázsolja, olyasféle áhitatot keltvén, mint amilyen az előző novellában az éneklő apácákat és a hallgatódzó lányt kapcsolta egybe." (Uo.)

Országúton (1902) című, alibunári helyszínű novellájának hősét, „az ulánus tisztből önként lett csavargót is spontaneitás élteti és teszi különbbé (...), mint azokat, akiknek mesterkélt erőszakrendszerét elhagyta. Különben ő is békében él a halállal, mint (...) Dél-Bánátnak (Alibunár környékének) a lakossága." (Uo.)

Ezekben az elbeszélésekben csillogtatja meg Gozsdu a bánáti táj annyira sajátos helyi színeit. Nemcsak irodalmi prózát nyújt az olvasónak, hanem egyben kordokumentumot is. Ezzel kapcsolatosan egyetérthetünk Szűcs Imrével abban, hogy „ha erről a korról valamiképp minden adat elveszne – s csupán Gozsdu írásai maradnának fenn –, akkor is megbízható forrásból értesülnénk, hogy jólétben és nyomorban, fényben és sötétben, egymás mellett vagy együtt, miképp éltek tájunkon az emberek." (SZŰCS 1977)

Mindennek ismeretében talán nem ártana újraértékelni Gozsdu életművét szűkebb tájegységünk irodalomtörténetében. Hiszen ő „kéri most egy új századelő figyelmét." (ALEXA–PONGRÁCZ 2001; 5)

Irodalom

ALEXA Károly – PONGRÁCZ P. Mária
2001 *Kertünk Istennel határos.* Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése 1906–1915. Kortárs Kiadó, Budapest

BORI Imre
1969 *Gozsdu Elek.* Magyar Szó, 1969. szeptember 28.

BORI Imre
1998 *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Forum Könyvkiadó, Újvidék

BORI Imre
1999 *A titokzatos író.* Jegyzet Gozsdu Elekről, születésének 150. évfordulóján. *Magyar Szó,* 1999. november 27–30.

BOROVSZKY Samu (szerk.)
é. n. *Temes vármegye = Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest

BOROVSZKY Samu (szerk.)
[1912] *Torontál vármegye = Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest

ERŐS Zoltán
1995 *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig*. Kis-Lant Kiadó, Budapest

GOZSDU Elek
1955 *Nemes rozsda*. Válogatott elbeszélések. Kiadó: Miklóssy János. Bevezető: Lukácsy Sándor. Budapest

GOZSDU Elek
1969a *Köd*. Regény és elbeszélések. Kiadó és utószó: Ács Margit. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

GOZSDU Elek
1969b *Anna-levelek*. Válogatás a szerző Weisz Annához írott leveleiből. Kiadó és utószó: Pongrácz P. Mária. Bukarest

GOZSDU Elek
1975 *Anna-levelek*. Válogatás a szerző Weisz Annához írott leveleiből. Kiadó és utószó: Pongrácz P. Mária. Bukarest

GOZSDU Elek
1982 *Az étlen farkas*. Novellaválogatás. Budapest

HEGEDÜS Géza
2005 *Gozsdu Elek* (1849–1919). File://A:\GOZSDU%20ELEK.htm

HERCEG János
1970a *Ábrándok és feltevések*. Magyar Szó, 1970. március 15.

HERCEG János
1970b *Ruskin a régi Bácskában*. Magyar Szó, 1970. március 22.

KÁICH Katalin
1975 *Egy fejezet a magyar-szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből* (Zombor 1875–1918). Ravangrad, Zombor

KÁICH Katalin
1979 *Szabad líceumok Bácskában és Bánátban*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

LELKES György (szerk.)
1992 *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Balassi Kiadó, Budapest

MÉRAY Horváth Károly
1893 *Gozsdu Elek. A Hét*, 1893. február 26., 9/165., 133–134. l.

NÉMETH Ferenc
1987 *„Ezt a népet földhöz kell juttatni"* (Jeszenszky Ignác: Kiáltó szó). *Magyar Szó*, 1987. augusztus 30.

PERJÉSSY Lajos
1902 Emlékeim. Elbeszélések és rajzok. Singer és Wolfner bizománya, Budapest

PETRIK Géza
1908 *Magyar könyvészet* 1886–1900. Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, Budapest

PÉTER László (főszerk.)
1994 *Új magyar irodalmi lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

REISZ Mihály
1941 *Gozsdu Elek (1849–1919)*. Budapest

SŐTÉR István (szerk.)
1965 A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig = A magyar irodalom története IV. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZÁNTÓ Erzsébet
1939 *Gozsdu Elek*. Kiskunhalas

Id. SZINNYEI József
1894 *Magyar írók élete és munkái* III. Budapest

SZŰCS Imre
1977 Gozsdu Elek Bánát-képe. Üzenet, 1977. 9., 510–522. l.

VAJDA Gábor
1989 Az elmagányosodások szükségszerűsége. A 150 éve született Gozsdu Elek novelláiról. *Üzenet*, 1989. 12., 761–768. l.

VASILJEVIĆ, Stevan
1989 Znameniti Somborci. Novi Sad

ELEK GOZSDU IN BANAT

Elek Gozsdu (1849-1919), an unusual narrator of the Hungarian *fin de siécle* – the writer who "painted in dark colours", whose way of looking at things was shaped by the ideas of French naturalism and Russian realism – spent the first years of his career, the 1880s and 1890s, in Banat employed in the civil service. In 1887 he sent his first poems from Nagykikinda to the *Miskolc* weekly, later between 1885-1887 he was deputy prosecutor in Fehértemplom and in the first years of the twentieth century he spent several times officially days or weeks in Fehértemplom or Pancsova; he was also connected to this region by means of godfathership at Alibunar. His short story *Eliz* was also published in the Nagybecskerek *Torontál* daily paper.

He worked into his short stories the experiences he had accumulated during the years spent in Banat. In them he described the futility of human

struggle, blighted prospects, social contradictions or destitution. By depicting the beauty of nature, he managed to push into prominence the misery, aimlessness and futility of his characters who lived deprived of any hope on the fringe of society,.

Keywords: Elek Gozsdu, Banat, experience as literary material

ETO: 811.511.141 : 821.511.141-6 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RAJSLI ILONA

FRAZÉMATÍPUSOK A NÁDASDYAK ÉS SZEGEDI KŐRÖS GÁSPÁR LEVELEZÉSÉBEN

Types of Set Phrases in the Correspondence between the Nádasdy Family and Gáspár Kőrös

A tanulmány a Nádasdy-család levelezésének nyelvhasználatában a frazeológiai jellemzőket veszi számba. E korai, 16. századi időszakban a frazeológiai vizsgálatot a történeti elemzés sajátos módszereivel lehet elvégezni. A fellelt állandósult szókapcsolatokat ezért a mai, leíró rendszerezéstől eltérően más tipológiai jellemzők szerint csoportosítjuk, valamint korabeli jelentésüket is keressük. E korszak gazdag szólásanyaga szorosan kötődik a kor művelődéstörténetéhez, amit vizsgálatkor is szem előtt kell tartani, valamint közléskor is szerves egységben kell láttatni.

Kulcsszavak: 16. századi nyelvhasználat, a Nádasdy-család levelezése, frazéma és szólás, frazématípusok, művelődéstörténeti vonatkozások

Bevezetés

A Magyar Levelestár sorozatának ötödik kötete „Szerelmes Orsikám…" címmel a Nádasdy-család és Szegedi Kőrös Gáspár levelezését tartalmazza (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988 – válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta, valamint a latin szövegeket fordította Vida Tivadar). A forráskiadásban olvasható levelek (224 darab) 1540-től 1562-ig, Nádasdy Tamás haláláig tudósítanak a főúri család mindennapjairól, családi életéről. Emberközelbe kerül a történelemből ambiciózus politikusként ismert nádor, valamint a jóval fiatalabb, de férjéhez hamar felnövő Orsolya asszony is. A kötetben közzétett levelek nagyobb része (a házaspár levelezése teljes egészében) eredetileg is magyar nyelven íródott. Ez a korpusz képezi vizsgálódásunk alapját.

A vizsgált korszak nyelvhasználatában az állandósult szókapcsolatokat alkalmasabb széleskörűen, tágabb értelemben definiálva elemezni. Éppen ezért figyelmünket nemcsak a szólások és közmondások fogalmára, ezek előfordulására korlátozzuk, hanem a történeti szempontból sokkal alkalmasabb

frazeológiai egység (frazéma) fogalom szerepel alapegységként e korai – 16. századi – szövegvilág elemzésében. A frazéma olyan állandósult szókapcsolat, szintagmatikus egység, amelyben az összetevő tagok kötöttsége különböző fokú, de elengedhetetlen kritérium; az egyes frazémák előfordulásának gyakorisága is jelentős tényező, valamint a hangulati jelleg, a stilisztikum is fontos összetevő – ez utóbbi vonás a szólásoknál és közmondásoknál az átvitt értelmű vagy képes értelemben használt szavakból ered. Mivel a *szólás* terminusnak is van egy szélesebb jelentéskörű használata, ezért a frazéma szinonimájaként is alkalmazzuk.

Anyagunkban a szabad (alkalmi) és a kötött (lexikalizálódott) szókapcsolat kategória mint két extrém érték a közbeeső típusoknak egész sorát fogja át. Emellett az elemzett anyag válogatásakor a frazémák eredetének sokszínűsége is fontos szempont volt.

Megjegyezhetjük, hogy a levélírók is gyakran érzékelik a szóláshelyzetet, azt, hogy az alkalmazott szentencia vagy szólás általános igazságnak számít, amit egyetemes érvénnyel ismernek és használnak, hiszen esetenként a *közbeszéd, közmondás* műfaji jelölést maguk a korabeli levélírók adják meg.

Táji változatok

Kanizsai Orsolya 1550. szeptember 4-én Kapuról ír férjének, aki Szapolyaitól Ferdinánd hűségére térve hol Pozsonyból, hol Sopronból válaszolgat. A Mohács utáni évtizedekben, a török világ kezdetén bizonytalan, „mozgó" határok jellemezték a végvári vidékeket; a békekötések ellenére is gyakoriak a rablások, betörések, a falvak dúlása, ezek az események gyakran megjelennek a levelekben. A levelezésből megtudjuk, hogy a törékeny termetű, gyakran betegeskedő Orsolya nem méltatlan párja a nádornak még a végek védelmében sem. Ennek több levélben megtaláljuk a nyomát. Nádasdy ezt írja ifjú feleségének: *„Mast is azért mindenfelől vigyáztass és emberkedjél, és az végöknek viseld szorgalmatos gondját. Én penég mastan semmi segétséggel nem lehetök innejd."* (219) Éppen egy ilyen biztatásra válaszolva jelenik meg Kanizsai Orsolya levelében egy korabeli igen kedvelt frazéma: *„Ne vélje Kd [kegyelmed], hogy* ***mi es hejába egyek [együk] az kenyeret."*** (22) A helytállás nagyszerű ábrázolása ez a szólás, amely a korabeli adatok szerint gyakori volt a nyelvhasználatban, később kiavult, s máig már csak táji változatokban él. O. Nagy Gábor gyűjteményében (a továbbiakban: ONG) például: *Vkinek a kenyerét eszi* = 'vki eltartja' (k/701).

A Nádasdy-család levelezésében az orvos misszilisein kívül ritkán tűnik fel egy-két más családtag vagy udvari személy levele. Ilyen Nádasdy Mártoné, aki a nádor unokatestvére, s akit a nádor neje felügyeletére kér fel, valamint arra, hogy a gyakran betegeskedő Orsolya állapotáról rendszeresen beszámoljon. A fivér szorgalmasan beszámol az otthoni eseményekről, de

egyúttal retteg is az úrnő haragjától, amiért elvállalta a kém szerepét: *„soha haragtól meg nem óvhatom magamat, mert én itt **úgy járok, mint egy eret keléssel**"* (7). A szólás országszerte az *Olyan, mint az ért kelés* ('állandóan mérges, ingerült') formában ismeretes, de O. Nagy Gábor is említi a táji változatokat: *Mérges vagy ingerült, mint az éretlen kelés* (sőt *vérkelés* forma). Egy közmondás is fellelhető a gyűjteményben: *Az érett kelés magától felpattan* = 'idővel minden megoldódik, minden kiderül'. Margalits Ede is említ néhány hasonló formát, mégpedig Dugonicsra hivatkozva a következőt: *Érett kelés magától is felpattan*. Erdélyi János gyűjtéséből való a következő táji változat: *Ingerült, mint az érettlen [!] kelés*. Itt a jelentés megfejtésében a kontextus segíthet, jóllehet mindkét szempont elképzelhető, az úrnő haragja, indulatossága, de ugyanakkor annak a mozzanatnak a kifejezése is, hogy kiderül, ki a nádorispán kéme.

Nádasdy Tamás szövegei számos humoros történetet, tréfás utalást tartalmaznak, ugyanakkor a családjától való hosszú, kényszerű távollevését, bécsi vagy pozsonyi tartózkodását sokszor öngúnnyal teli metaforikus igékkel, képekkel ecseteli. Pl.: *addig itt kell fácánoznom, mind itt kell füstölgenem* stb. E gunyoros, sőt kissé ironikus hangot helyenként szólással színezi a nádor. Ilyenkor a frazéma még inkább beolvad a levélszöveg stílusába, bizonyítva azt, hogy mennyire sajátja ez a nyelvi formarendszer a kor nyelvhasználatának. Amikor a nádor úgy érzi, hogy feleségének terhére lehet egy-egy rokonságbeli asszonyság vendégeskedése, már-már ironikus szókimondással ezt írja: *„én unám, mely gyakorta kezde hozzád járnyi, ha lehet azon leszek, hogy **kütegyem rokkáját**, mint egyszer, hogy elvadétottam vala tűled"* (228). A *Kiteszik a rokkáját* = 'kiutasítják, kitessékelik valahonnan' egyik változata az ismertebb *Kiteszik ~ kiakasztják a szűrét* (ONG: sz/1292) szólásnak. Az utóbbit a magyar nyelvterület nagyobb részén ismerik. Hasonlóképpen humoros szólással tompítja a dolgok élét a következő esetben is: *„Az két lúdfira ingyen **ne vássék az fogad**, mert azt királyné asszonynak kell küldened."* (107)

A nádor játékos megjegyzései, nyelvi bravúrjai közül kiemelkedik a 197. levél furcsa kiszólása: *„bátor **vizsla legyek**, ha az más héten búcsúvétlen is haza nem megyek"* (254). Itt ismét a hazautazás körülményeit latolgatja Nádasdy, még a szökés gondolata is felmerül. Érdekes viszont a *vizsla legyek* fordulat, amely a szövegkörnyezetben némileg az indulatszót helyettesíti, de fogadalom is egyben, vagy inkább fogadkozás a sok-sok meghiúsult cselekedet után. Ilyen szerkezetet a rendelkezésünkre álló gyűjteményekben nem találunk, a *Kutya legyek, ha...* (ONG: k/2115) a leggyakoribb a magyar nyelvterületen, természetesen itt is fellelhetők táji változatok: *Olyan legyek, mint a kutya, aki ugat, ha...* vagy *Ugató kutya legyek, ha...* stb. Mindegyik valamiféle állítás bizonygatását szolgálja, valamely fogadkozás nyomatékosítását fejezi ki.

A nádor kedélyes, tréfálkozó szólásai között előfordul egy olyan is, amely mintegy megelőzi korát; a mai olvasó szinte kortévesztő elemként él(het)i

meg: *„Az **pályát te nyerted** királyné asszonnál az muskatál körtvéllyel...”* (205). Az olasz eredetű *pálya* szó átvételének körülményei azonban azt mutatják, hogy a levelek írásának idején a szót még az eredeti ’verseny, versenypálya’ (esetleg a ’küzdőtér’) jelentésben használhatták. O. Nagy Gábor gyűjteményében e szólást nem találjuk meg.

A család orvosa gyakran told be latin nyelvű leveleibe magyar szövegrészeket: szavakat, akár egész mondatot is. E magyar szövegelemek keletkezésének több oka is lehet. Közöttük nyilvánvalóan előfordul spontán megnyilatkozás, hiszen a Nádasdyval történő levelezése igencsak tele van indulatokkal, érzelmekkel. Ilyenkor a tudós doktor mindenféle jelzés, megszokott magyarázat nélkül vált át magyar nyelvre. Pl. az egyik 1556-ban írt levelében a fiatal Nádasdy Ferenc gyógykezelésének szakmai leírása után spontán vált át magyarra, mert a közlés jellege, a sértődöttség, a megbántott önérzet ezt diktálja: *„Még végre engömet, hogy ím magyar fi vagyok, és tudják, **ki lova-fia vagyok**, gyermökeszűvé tésznek az enyémök. De mastan így kell lenni.”* (155) E szövegrészben amellett, hogy Gáspár doktor Szeged vidéki származásának erős nyelvi kötődését is látjuk, felfigyelhetünk arra, hogy az általánosan jól ismert *Ki fia-borja?* (ONG: f/686) szólás helyett a táji *Ki lova fia?* változatot használja. Ezek a néha pejoratív jellegű, beékelődő magyar nyelvű szövegelemek sok mindent elárulnak az orvos szakmai elhivatottságáról és nemzeti identitástudatáról egyaránt. Emellett nemcsak frazeológiai tekintetben, hanem a szövegszerkesztés, a stílus, a nyelvhasználati rétegek egymásra épülése szempontjából is fontos megvizsgálni a latin és a magyar nyelvű szövegek egymásmellettiségét, illetve egymásbaékelődését.

A magyar szövegrészek eredetének másik oka az lehet, hogy vagy nem tudja, vagy nem is akarja latinra fordítani a magyar tájakhoz fűződő jellegzetes gyógynövényeket, gyógyszereket, ételneveket. Pl.: *úrgomba* ’vargánya’, *betónika vize* ’sebfű nedve’, *tyúkmonyos kalács, káposztás hús, korpakeszölce* ’korpaleves’, *priznyák* ’kölesből, durva őrlésű, korpás lisztből sütött dercekenyér’ stb. E főleg táji vonatkozású lexikai elemek jelentését részben Szinnyei József Magyar tájszótára, részben pedig az Új Magyar Tájszótár (a továbbiakban: ÚMTSz.) segítségével lehet megfejteni.

Szöveg és szövegromlás

A következő frazéma érdekes kérdéseket vet fel; nemcsak frazeológiai-tipológiai vonatkozásban, hanem a szöveggondozás, a szövegvizsgálat gyakorlatát illetően is példaértékűnek mondható. Rámutat arra, hogy milyen lehet egy-egy frazéma nyelvi sorsa, hogyan hat ki rá a szövegromlás, a nyelvi elemek keveredése.

Kanizsai Orsolya egyik 1550-ben írt levelében a következő közmondást találjuk: *„az török felől könnyű elhinnünk, kik asszonyi állatok vagyunk,*

minden hírt, mert az egy közbeszédként ***gyakran égeti az kása az szánkat, még a tarojánt is fújjok.*** *"* (22) A *taroján* formát *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá*ban (a továbbiakban: TESz.) a *tarhó* címszó alatt találjuk. Szláv jövevényszó, a magyarban a különböző hangváltozások következtében *taruh, tarojánn, tarló, taróh, tarha* stb. egyaránt kialakult; *tarhó* formában főleg az Alföldön továbbélő tájszóként fordul elő.

A *tarló* alakváltozat megjelenése a közmondás szövegromlásának tipikus példája. Az összecsengő szavakat – főleg ott, ahol a *taroján~tarhó* szót nemigen ismerték – felcserélték, mint ahogyan az a népetimológiás szóalkotás mechanizmusában történik. Ebben a közmondásban is végbement egy ilyen frazémakeveredés (vö. HADROVICS 1995; 258). Az országszerte ismeretes szólásba ugyanis beleértették a jól ismert *tarló* szót, s ezzel magyarázható, hogy a Magyar Nyelvtörténeti Szótár anyagában (a továbbiakban: NySz.) a címszóban is megtalálható mindkét variáns, azzal a megjegyzendő észrevétellel, hogy a *tarló* változat kizárólag a szólások és közmondások kontextusában lelhető fel, más példamondat nem fordul vele elő. Pl. szólásban: *Féltvén annak a kásának égetésétől a szádat, akinek a soce [buta, együgyű ember] mostan a tarloiat is fujja* (NySz.); közmondásban: *A kinek egyszer a kása meg-égeti száját, még a tallóját is fujja.* (NySz.)

Kis-Viczay proverbiumgyűjteményében (1713) is a *kása–tarhó* ellentét található: *Kinek a kása megégeti száját, még a tarhóját is megfujja.*

Margalitsnál a közmondásszerű alakulatban az egyik pólust a *tej* szó képezi: *A kit a tej megéget, az a tarhót is fujja.* Ő idéz olyan példát Dugonics Andrástól, amelyben eltűnik a *tarhó* szó: *Kinek száját megégette a kása, a viztől is irtózik* (1820). Erdélyi János gyűjteményében viszont az *aludttej* szó jelenik meg, noha a székely nyelvjárásokban általánosan megtalálható a *tarhó* forma is: *Kinek egyszer megégette a száját a kása, az aludttejet is megfujja.*

Másutt jobban érezhető a közmondásszerűségtől való eltávolodás, sőt a frazéma első része akár hiányozhat is. Pl. *Siralmassan kénszeréttetnek maradékjok most is fújni tarhóját* (NySz.), sőt átvitt értelemben, egészen eltávolodva a szólás eredeti formájától és jelentésétől, mintegy „emlékként" jelenik meg a „következmény": *Olyan labirintusba is ejték Erdély országát, melynek tarlóját máig is fujjuk.* (NySz.) Itt tehát egy országszerte ismert és sokat használt frazémáról van szó.

Nemzetköziség és nemzeti jelleg

Noha a doktornak vannak eredeti magyar nyelvű levelei is, a hivatalos értesítéseket, tudósításokat főleg latin nyelven írta. Latin nyelvű szövegeiben számos nemzetközi jellegű szólás fordul elő (pl. *a rohanó lovat sarkantyúzza, farkast fülénél fog* stb.). Ezeket sem O. Nagy Gábornál, sem Margalitsnál nem találjuk meg.

Szegedi Kőrös Gáspárnak egyik Nádasdyhoz írt levelében a következő sommás megállapítást olvashatjuk: *„Lám, az asszonyi tanakodás, tót tanács seggel áll egybe."* (73) Feltehetően nem magyar eredetű szólásról van itt szó, mert nincs meg sem O. Nagynál, sem Margalitsnál. Fontos mozzanatokat tartalmaz azonban, egyrészt az asszonynép iránti korabeli viszonyulás szempontjából, másrészt a nemzeti sztereotípiák diakrón vizsgálatát illetően (vö. BANCZEROWSKI 2007; 76). A 16. század nőgyűlölete több híres írónknál megjelenik – pl. Heltai Gáspárnál, Bornemisza Péternél –, a Nádasdy-család orvosánál pedig csak a nádorral folytatott bizalmas jellegű levelezés során fordulnak elő ilyen – részben tréfás, részben szabad szájú – megjegyzések. Az egyes népnevek körül kialakult csúfolódó, sőt megbélyegző jellegű szólások egyébként nagy számban alakulnak ki és használatosak ebben az időszakban.

A szlovákokról (tótokról) nagyszámú xenofób jellemzés látott napvilágot: finnyásak, kötekedők, meggondolatlanok stb.; ám a fenti megjegyzés lényegét mindezek a nemzet-karakterológiai jegyek nem segítenek megfejteni.

A doktor másutt is hivatkozik idegen népek szokásaira, sajátságaira: *„A nyugodt atyai érzések és, mint a görögök nevezik, a természetes szülői indulatok félénkké tesznek, s azt eredményezik, hogy az apák még a levél hullására is elsápadnak és megijednek."* (154)

Úgyszintén egy népnévhez fűződik a nádor következő megjegyzése: *„Az leszen istenesb német, akitül előbb elvehetéd az pénzt."* (227) Eléggé rejtélyes ez a mondat, de a korabeli krónikákra támaszkodva feltehetően Kanizsai Orsolya jó gazdasági érzékét jegyzi a levélrészlet, miszerint még a halgazdaságból (pl. a Nádasdy-uradalomhoz tartozó keresztúri tavon) is nyereséghez tudott jutni, amit azután sokszor éppen a szegény sorsúak megsegítésére fordított.

Művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemel a nádor egyik Sárvárról írott rövid levelében az alábbi – vigasztalásnak, megnyugtatásnak szánt – megjegyzés: *„Jól tetted, hogy tenkezeddel nem írtál. Innét tova se míveld, mert közbeszéd ez,* ***az három ujj ír, és az egész test munkálkodik.***" (36)

A levélírás fontos és az adott kor körülményei között felelősségteljes feladat volt. Ezért a gyakran betegeskedő asszony néha mással íratta le mondanivalóját, a halasztást nem tűrő választ. Levelei egyébként szép, gördülékeny magyar nyelven íródtak, az írás-olvasás tudását férjétől sajátította el, hiszen igen fiatalon, alig tizennégy évesen ment feleségül a nála jóval idősebb Nádasdy Tamáshoz.

Nádasdy feltehetően külföldi (bolognai, római) tanulmányai során gazdagította szóláskészletét ilyen (és hasonló) nagy múltú, középkori – még a kódexírás idejébe visszanyúló – szentenciákkal, bölcsességekkel. Hiszen már a 14. századi Besztercei Szójegyzék másolója is fáradságos munkának tartja az írást: aki nem tud írni, munkának sem képzeli az írást; pedig az egész test eltörődik benne, noha csak három ujj dolgozik. (A latin szöveg eredetije a

szójegyzék utolsó lapján: „*Qui nescit scribere, nullum putat esse laborem. Tres digiti scribunt, totum corpusque laborat*".)

Ebben a szentenciában benne van a középkor íróemberének aszketikus küzdelme, kitartása, ahogyan a nehéz körülmények közepette is vállalja az értékek megőrzésének, áthagyományozásának a feladatát.

Egy levélben az orvosdoktor különös módon egy történet – ahogyan ő mondja: mese – elmondásával támasztja alá a közmondás hitelét. A nádor és az orvos jó viszonyáról tanúskodó levelezésnek akadnak olyan periódusai, amikor Nádasdy buzdító szavait a doktor érzékenyen felesleges biztatásnak tartja; ezért 1555-ben (egy júliusi levelében) hosszasan értekezik az orvosi etika: a kötelességtudat és a felelősség kérdéseiről. Az említett levélben az orvos hangsúlyozza: „*Magyar nyelven írom ide. Kellemesebb lesz ugyanis, ha a magyar kitalálást magyar nyelven fogom elbeszélni. A latin szavakkal ugyanis nehezen lehet megfelelően kifejteni ezen elmés dolgot (kivéve, ha valaki szóról szóra fordítaná, ami keménnyé és homályossá teszi a beszédet). Ezért hát a hazai találmányt a velünk született szójárással írom ide. Olvasd fel.*" (118)

Szegedi Kőrös Gáspár fordítástechnikai megjegyzései arról tanúskodnak, hogy széleskörű humanista műveltsége, érdeklődése az orvostudományon kívüli területek iránt is nyitottá tette; így ezt a levelet szándékosan részben magyarul írja, hogy a történet szereplői, az esemény kulcsfogalmai eredeti formájukban hangozzanak el: *nagyhét, falábú cseribarát, csuklya, paraszt barát, misemondó barát, pilis* stb. A történet az egyszeri parasztember nagyheti gyónásának viszontagságait írja le; a szöveg végén Kőrösi megjegyzi: „*Ez az az elmés mese, amely megfelel annak a közmondásnak, hogy* ***a farkast fülénél fogni.***" (120–121) Itt a doktor visszakapcsol az elmesélt történet előtti szinonim szólásokhoz: *rohanó lovat sarkantyúz*, illetve *a farkast fülénél fogja* – értve mindezt a nádorra, aki atyailag inti orvosi kötelességére. S hogy mindez mennyire jelentős számára, jelzi a következő mondat: „*Nagyságtok méltóztassék emberségesen válaszolni az itt következő mesére, amelyet a magyarok, legalábbis én úgy érzem, éles elmével találtak ki és elmésen alkalmaztak.*" (118)

Gáspár doktor egy másik Nádasdyhoz intézett levelében egy különös, görög szokásra épülő szólást örökít meg: „*A legjobb barátnak is csak három levelet írjunk, ha ezekre nem válaszol, a közmondás szerint még csak ne is ismerjük.*" (47)

Íme ismét egy fontos művelődéstörténeti mozzanat, ami egyben a körülöttünk élő népek magatartását, viselkedési szabályait is megvilágítja. Szegedi Kőrös Gáspár európai hírű egyetemeken: Padovában, Perugiában tanult, így klasszikus humanista műveltségét is innen merítette. Éppen ezért lehetetlen kideríteni, hogy frazémáinak mely rétege ered még anyanyelvjárásának forrásaiból, s melyek azok, amelyeket tanulmányai során nemzetközi érvé-

nyű szentenciaként ismert meg. Ilyen az a szöveghely is, amikor a doktor (miközben Sárváron Orsolya asszonyt gyógykezeli) amiatt méltatlankodik, hogy a nádort Pozsonyban egy jogot tanult Tamás deák merészeli gyógyítani: *„azt szeretném, hogy **ne bocsássa sarlóját a mások aratásába**"*. (91) A szólás jelentése: 'ne avatkozzon bele más munkájába', s csak egy részben hasonló jelentésű szólás található O. Nagynál: *A máséba [más tarlójába] vágta a sarlóját* –, amelynek csak az egyik megadott jelentése emlékeztet az orvostól idézett, talán nemzetközi érvényű mondásra, melynek megközelítő jelentése: 'a máséhoz nyúlt'. Itt a szólásemlék feltehetően új jelentéssel gazdagodik, a szerző aktuális mondanivalójához alakítja. Hasonló a következő szöveghely is: *„Sok minden esik le ugyanis még a száj és a falat, a serleg és az ajkak széle között is (mint a közmondás tartja)."* (124)

Az orvosnak emellett teljesen szuverén szólásalkotásai is felfedezhetők, amelyek jelentése csak a kontextus segítségével fejthető meg. Pl.: *„de nem mulasztja el, hogy kenőcsöt öntsön az úrnőm lencséjébe"* (87); itt tehát a 'bosszant' szónak, illetve a 'borsot tör az orra alá' szólásnak a szinonimáját, illetve szinonim szerkezetét találjuk.

Bibliai eredetű szólás

Helyenként a mindennapi kommunikációba bibliai eredetű frazémák épülnek be, de ezek olyannyira természetesnek tűnnek, hogy szinte észrevétlenek. Egyet emelünk ki közülük; amikor Orsolya asszony válaszért rimánkodik leveleiben, így ír: *„mindaddiglan zörgetek, hogy meghallgat."* (16) A mondat szerkezetébe beépülve itt egy transzformált bibliai szólásformát találunk, hiszen az eredeti alak: *Zörgessetek és megnyittatik nektek* (Lukács 11, 9). Ebben a szólásban nyilvánvalóan a *zörget* ige a magelem, Hadrovics László történeti jelentéstanában is e címszó alatt található meg ez a frazéma, a szólás többi eleme az általa felsorolt példákban is variálódik. (HADROVICS 1995; 270)

Szólástranszformációk és -variációk

Kanizsai Orsolya egyik levelében burkolt célzás történik valamely kényes családi dologra, eseményre: *„Azki bélest írt Kd, hogy **elég egy sütésbe egy béles**, az élő Istenre könyörgök Kdnek..."* (31). Nádasdy többször hangsúlyozza, hogy a bizalmas jellegű leveleket személyesen, tehát nem másnak diktálva, főleg egy belső borítékba rakva küldi nejének.

A fenti frazéma korabeli jelentését csak megközelítő jelleggel, feltételezésekre alapozva világíthatjuk meg, hiszen a táji jellegű szólások jelentése igencsak eltérő lehetett (s ez a mai napig érvényes). O. Nagy Gábor gyűjteményében az *Elég egy sütésből egy lepény [rég: egy lángos vagy egy cipó]* jelentései: 1. 'ami nem jó, abból senki sem akar többet' ; 2. 'testvérek ne

nősüljenek ugyanabból a családból'. Sajnos, sem a szövegkörnyezet, sem pedig a kötet jegyzetapparátusa nem világít rá arra, milyen esemény íratja ezt a megjegyzést az úrnővel.

A 207. levél szövegében Nádasdy nemtetszését már az is kifejezi, hogy a szólásnak mondatba építésekor meghatározza a modalitását: *„Im, értöm leveledbül, hogy **nem** kell ebre hájat bíznya."* (263) Az idesorolható frazémavariánsok mind szerkezetük, mind pedig logikai minőségük szerint sokfélék lehetnek. O. Nagy Gábor gyűjteményében szólásszerűen: *Ebre bízza a hájat* = 'teljesen megbízhatatlan emberre bíz rá valamit' (e/61) és közmondásként több változatban is megtalálható: *Nem bízzák [ne bízd] ebre a hájat* (e/137), sőt megtalálható a *Kutyára bízza a hájat [szalonnát]* közmondásvariáns is, mind ugyanazzal a jelentéssel: 'olyan emberre bíz valamit, aki méltatlan a bizalomra'. Más szerzőknél is számos változatot lehet találni, melyek közül kiemelkedik a NySz. adata: *„Az ebnek ha arannya vólna-is, hájat váltana rajta."* (Az *eb* szócikkben található.)

Helyenként egy-egy apró megjegyzés érdekes korabeli szemléletet, akár szójárást rejthet: *„Én tisztán olyan vagyok, mint az **március**, mert űneki természeti, hogy napestig egynihányszor megváltozik..."* (263). Megjegyzendő, hogy ahogyan ma az áprilist tartjuk a legváltozékonyabb, legingatagabb időjárású hónapnak, pár évszázaddal korábban még nem ez volt az elfogadott szemlélet.

Szólásemlékek

Már eddig is volt rá példa, hogy a fellelt frazéma szóláskészletünknek egy igen archaikus rétegéből való. Különös szólásrekvizitumok élednek fel a levelekben oly módon, hogy mindössze egy szó vagy egy szószerkezet utal a teljes formára. Ilyen például a nádor következő mondata: *„Az apró árva gyermekeket szölkés pöcsétű **brazlaiból** kell ruháznyi"* (203). A halvány mintás anyag 'boroszlói olcsó posztó' volt, amiből a gyerekek ruháit megvarratta Orsolya asszony, aki egyébként sok más esetben is segít a rászorulókon. Az egy szónyi szólásemlék Pázmánynál egy jelentésegységbe épül be: *„Ök egy **baraszlai köntössel** és mindennapi kósttal **is megelégszenek**"* (Öt levél – 118. l.). Noha a szólásgyűjteményekben nem található semmi nyoma annak, hogy a *boroszlói posztó* vagy más szerkezet előfordulna valamilyen állandósult szerkezetben, a két forrásban való felbukkanás mégis feltételezi valamiféle állandósult szerkezet egykori létezését.

Pusztán egyetlen szó utal a frazémaként már kiavult szerkezetre a következő mondatban: *„De ha **megcsigáznál** is, bizon én nem tudnám mind megírnom."* (240. old.) A középkori kínzóeszköz említése itt már metaforikus értelemben megenyhült, de az összegyűjtött táji szólásváltozatokban gyakran még az eredeti denotatív jelentésre történik utalás: ONG: *„Csigán sem mondhatnék egyebet"* = 'nem tudok semmit többet mondani'. (Cs/165)

Ugyancsak egy szószerkezet fedi fel néhány sorral lejjebb egy régi szólásforma már csak töredékben rejtőzködő létét: *„Ezeknek megszerzésére akármint **túrtassok** is az ücséd **hátát**, de ha felakasztanájok is, egy pénzt sem vehetönk rajta; bizon mind a tiedből kell, édes fiam, mindennek meglenni"* (243) – írja a nádor feleségének abban a levélben, amelyben Szlúny Anna (Kanizsai Orsolya *öccse*, tehát a 'húga') menyegzőjének a költségeit, valamint a kelengye pénzelésének lehetőségeit veszi számba. Az ONG-féle gyűjteményben csak a *Valakinek a hátán szánkázik* (h/415) = 'csúnyán kihasznál, becsap valakit' jelentésű szólás található, illetve még távolabbi jelentéssel, tréfás szidalomként: *Ördögök szánkázzanak a hátadon!* (ö/142); vagy: *Hogy az ördög szántson barázdát a hátadon!* (ö/142) Mivel ebben az esetben a rendelkezésünkre álló gyűjteményekben még megközelítő jelentésű frazéma is alig akad, a *túr, túrtat* igék etimológiájával tanácsos próbálkozni. A feltehetően finnugor eredetű *túr* ige a Jordánszky-kódexből adatolható először (1519), az innen származó szövegrészlet magában véve is figyelemre méltó: *„le ragadangya, meg fagattya hűtet [őt], és tajtékot túr"* (484). Noha a szónak a ma is használatos 'földet forgat, mozgat' az eredeti jelentése, a kódexbeli szövegrész a már ekkor létező, a hasonlóságra alapozó átvitt jelentést mutatja: a feltúrt föld és a habosodó tajték között. Elképzelhető viszont, hogy ebbe a frazémába valamilyen módon belehallatszott a 'fekély, sebhely' jelentésű *túr* főnév, amely tisztázatlan etimológiája ellenére a 16. századra az egész magyar nyelvterületen elterjedt. Ma már nyelvjárási szinten is elavulóban van, a *túros* melléknévi származék azonban éppen egy közmondásban maradt fenn, a *Közös lónak túros a háta* formában (ONG: l/754).

Más esetben szövegolvasáskor csak sejteni lehet, hogy egy-egy szó, szószerkezet hátterében egy igen archaikus frazéma áll(hat). Ilyen a Levelestár következő mondata is: *„Továbbá az kevélységgel csak **ne járnál úgy, mint az kevély leány az táncba.**"* (228) Itt a feltevésünket az támogatja, hogy a *tánc* és *lány* szóláselemek több más frazémában is szerepelnek magelemként. Az O. Nagy-féle gyűjteményben régies jelöléssel közmondásként találjuk meg a keresett frazémát: *Kérkedékeny lány, tudod, táncban mint jár* = 'az olyan lány, akiben nincs szerénység, előbb-utóbb megszégyenül' (l/194).

A már feljebb említett – részben latin, részben magyar nyelvű – levélben a doktor számos beszélt nyelvi szövegsajátságot felhasznál; így az egyik párbeszédes részben fatikus kapcsolóelemként alkalmazza az *ebe higgye* szerkezetet, mely magában véve is valamely frazéma darabja, fennmaradt mageleme lehet, egyféle szólásrekvizitum, hiszen O. Nagynál is több változatban előfordul. Pl.: *Ne higgy az alvó ebnek ~ Ne higgy az ebnek, ha szomorúnak látod is.* Ezzel szemben Margalits rövidebb variánsokat említ: *Asszonysírásnak, ebszomorúságnak ritkán lehet hinni.* Ő jegyzi fel a Körösi Gáspár által említett *ebe higgye* formát is, mégpedig Dugonics Andrástól idézve: *Eb higgye.*

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Előfordul, hogy a fellelt frazémának ugyan nem találjuk meg az analógiáját a gyűjteményekben, de a vezérszó megléte – a következő példában a *síp*, illetve a *sípol* szó – egyértelműen a valamikori szólás meglétét bizonyítja. A Nádasdytól megszokott fanyar humor érződik a következő részletből is: *„Továbbá ím, küldetem a doktortól egy **zsankó sípját, kivel sípoljon Orsolla asszon** és annak utána az, kinek kelletik."* (205–206) Ezt az adatot a NySz. is közli mindenféle értelmezés és magyarázat nélkül, kizárólag csak a forrás megjelölésével. Mindenesetre megjegyezhető, hogy a *síp* szónak csak ebben az egyetlen szótárban 17-féle összetétele, illetve jelzős szerkezete van felsorolva (csak a legérdekesebbek: *soklyukú síp, tárogatósíp, török síp, bürök síp* stb.), ami azt jelzi, hogy a régi nyelvben, az akkori ember mindennapi életében, szórakozásában fontos helye volt ennek a hangszernek. Baranyai Decsi János (a mai besorolás értelmében) egy közmondást (*Az ki nád között ül, szintén ollyan sipot csinál, az minéműt akar.*) és egy szólást (*No ő is szájába adá az sipot.*) említ. A későbbi gyűjtemények is felsorolnak néhányat a *síp* vagy a *sípol* címszó alatt: ONG: *Sípot ad valakinek a szájába* = 1. 'alkalmat ad neki a gáncsoskodásra, a fölényeskedésre'; 2. 'lovat ad alá'. A szerző azt is hozzáteszi, hogy táji előfordulású szólásról van szó.

Mint már eddig is láttuk, a Gáspár doktor latin nyelvű leveleibe beleszőtt magyar szavak, szintagmák sok érdekes tanulsággal járnak. Akárcsak a kora ómagyar kori szórványemlékek írói, ő maga is sok esetben szándékosan vált át alkalmanként magyarra: *„de mint a magyarok közmondásukban mondják, **mással kereskedj**, így a lovak hasa alá szalmát nem vetsz"* (192). A kiemelt szerkezet e korban még szólásként élhetett, s mint sok más esetben, elveszítve átvitt értelmét és többletjelentését, mára már kikopott a használatból. A beékelt magyar nyelvű szólás után ismét egy tipikusan egyedi frazémaalkotás található (*a lovak hasa alá nem vet szalmát*), aminek valamely nemzetközileg közkézen forgó változat adhatta az ötletet, a magyar nyelvű gyűjtemények nem jegyzik.

Egyedi előfordulások

O. Nagy Gábor gyűjteményének az előszavában is fellelhető az a megjegyzés, hogy a nyelvjárási szólásokat és közmondásokat nem lehet teljességükben közölni, közülük csak az elterjedtebbek, a gyakoribbak kerülhettek be. Ezért egy sor olyan szerkezet, mondat terjedelmű „szólásszerű" elem van a levelezésben, amely a kor nyugati, dunántúli nyelvjárásában nyilvánvalóan eleven nyelvhasználat lehetett. Ezek az elemek főleg szólások, tehát szervesen beépülnek – szinte beolvadnak – a mondat struktúrájába. Kanizsai Orsolya játékos, sokszor színlelt humoros hanggal próbálja eloszlatni a nádor aggodalmait, amelyeket az úrnő gyakori betegeskedése okoz. Ilyen az a szöveghely is, amelyben az asszony a doktor kötelező boradagja alól keres kibúvót. A kun bíróságot említi meg, majd hozzáteszi: *„az doktor azt*

*mondja, hogy nem jó nádrispánné [!] asszonynak vizet innya; azért mégis **jű valami bóza az bírságon [bíróságon]**, mégsem halok szomjjal meg."* (81) A korabeli étkezésből ismerjük a *boza~bóza* készítését, mely búzából, kölesből erjesztett, enyhén szeszes ital volt.

Ugyancsak az úrnő levelében találunk egy gondűző formulát, szerkezetet, melynek a jelentését kizárólag a szövegkörnyezetből tudjuk kikövetkeztetni: *„azért ugyan **nem leszen simoni paré**, ha Isten nem akarja..."* (86). Az ÚMTSz. utal Simon és Júdás napjára, amikor a juhászok a tél közeledtével behajtják a juhaikat, de innen semmiféle kapcsolatot nem találunk az idézett szólással. A *Simon bíró* szerkezet vizsgálata, amely a régi magyar nyelvben, és így a frazeológiában is úrhatnám, nagyhatalmú asszonyt jelentett, itt nem vezet a kérdéses szerkezet megoldása felé. Így marad a jegyzetírók szűkszavú megjegyzése, amelyet kizárólag a kontextusból lehet kihámozni: 'semmi baj nem lesz'.

Egy továbbgondolásra érdemes szöveghely

A szövegkiadás szerint a nádor egyik kijelentésében ez található: *„**nem kell pakcálni azzal**, azmi embernek egészségében jár"* (197). A gyűjtemény jegyzetanyaga a hangátvetéses *packál* jelentést adja meg, ami nem megnyugtató magyarázat, mert sem a TESz., sem a NySz., sőt még az ÚMTSz. sem kínál egyetlen adatot sem az illető szóban levő két hang felcserélésére. Mivel az eredeti szöveg, illetve a betűhív átiratú forrás nem áll rendelkezésünkre, elképzelhetőnek tartható az a feltevés is, hogy a szó az akkor igen gyakori *pakocsa ~ pakcsa* 'csúfolódás, tréfa' szó igei származéka, a *pakocsál* lehet, amelynek előfordul olyan változata is, amelyben a két nyíltszótagos tendencia, tehát egy szótag magánhangzójának a rövidülése megtörtént, és kialakult a *pakcsál* forma (vö. KISS–PUSZTAI 2003; 120). Nádasdy Tamásnak – más forrású – levelezésében egyébként előfordul a mára már eltűnt szólás, a *pakocsra vesz: „Hol Kd [kegyelmed] az török nyelvről ír én nekem, bizony én **nem vettem volt pakocsra**."* (Az idézet a NySz.-ból való.)

Másrészt a hangátvetés eléggé gyakori jelenség a Nádasdy-család levelezésében (pl. *dargább ~ drágább; terh ~ teher*), ami feltehetően nyelvjárási sajátságnak tudható be. Mivel az írásmód mindkét igealak (*packál ~ pakcál*) olvasatát lehetővé teszi, így megnyugtató módon nem dönthető el a szöveghely jelentése.

Összegzés

Sem a frazématípusok, sem pedig a korpusz tekintetében nem törekedtünk közlési teljességre. A típusok bemutatásakor sem lehetett mindig „tiszta" típusokról beszélni; így pl. a nádornál és a doktornál egyaránt összemosód(hat)nak a nemzetköziség és az egyedi szólásforma vonalai. Ezért inkább csak betekin-

tést kívántunk nyújtani, hogyan épülnek be a frazémák a korabeli élőnyelvi használatba, hogyan variálják szabadon és szuverén módon a kor bizalmas nyelvében ezeket a sok generáción átívelő nyelvi elemeket.

Felhasznált frazémagyűjtemények

Baranyai Decsi János: Adagiorvm graæcolatinovngaricorvm. Bártfa, 1592. Reprint kiadás: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1978.

Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.

Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1897. Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Budapest, 1982. (Az idézett szólás vagy közmondás a dolgozatban a vezérszó kezdőbetűjével és a sorszámával van jelölve. Pl.: o/188)

Felhasznált szótárak

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerkesztő: Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890–1893.

Szinnyei József: Magyar tájszótár I–II. Budapest, 1893–1901.

Új magyar tájszótár I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2002.

Hivatkozások

BAŃCZEROWSKI, Janusz (2007): Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. *Magyar Nyelvőr* [illegible], *76–87. l.*

HADROVICS László (1995): *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest

KISS–PUSZTAI (2003) = Kiss Jenő–Pusztai Ferenc: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest

TYPES OF SET PHRASES IN THE CORRESPODENCE BETWEEN THE NÁDASDY FAMILY AND GÁSPÁR KŐRÖS

The study considers phraseological characteristics in the language of the Nádasdy family's correspondence. Phraseological analysis of works from this early, sixteen century period can be carried out with specific methods of historical analysis. Accordingly we group set phrases by different typological criteria to the present day descriptive classification, and we also make an attempt at finding their contemporary meaning. The rich material of idiomatic expressions of this period is closely tied to the cultural history of the age; this

must be kept in mind when analyzing the material and this integrity must be also shown when presenting the results.

Keywords: sixteen century language, Nádasdy family's correspondence, set phrases and idiomatic expressions, types of set phrases, cultural historical references

ETO: 811.511.141 : 821.511.141(497.1)-9 ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ANDRIĆ EDIT

ALAKI TÜKRÖZÉSEK SINKÓ ERVIN NAPLÓJEGYZETEIBEN

Loanwords in Ervin Sinkó's Diary Notes

Sinkó Ervin *A drvari napló* című műve olyan ritkaságszámba menő alkotás, amelyben jelen van a kétnyelvű közösségek nyelvhasználatára jellemző alaki tükrözés. Mivel inkább a beszélt nyelvben jelentkező jelenségről van szó, nem szalaszthattuk el az alkalmat, hogy egy ilyen iskolapéldának is jól beillő alkotásban nyomon ne kövessük annak minden előfordulási módját.

Kulcsszavak: interferencia, alaki tükrözés, közvetlen tükrözés, közvetett tükrözés, idegen szavak, kölcsönszavak

Bevezetés

A nyelv a nemzeti lét meghatározó eleme, s mivel társadalmi jelenség, fejlődése a társadalmi változásokat követi. A nyelvben végbemenő változások a szókészlet terén a legnyilvánvalóbbak: az folyamatosan gazdagodik, felújul, elavul a különböző hatások következményeképpen. Az új szavak eredete többféle lehet, vagy mi alkotjuk őket, vagy egyszerűen átvesszük valamilyen más nyelvből. A társadalom nem elszigetelt közösség, művelődési, politikai, gazdasági és más hatásoknak van kitéve, s ennek eredményeképpen a szavak könnyen átlépik a nemzeti határokat. Különösen érvényes ez a heterogén nemzeti közösségekre.

Az alaki tükrözés

Tükrözésen az egyik nyelv szavainak az alkalmazását értjük a másik nyelvben. A tükrözés lehet tartalmi (az összetett szavak és a szókapcsolatok szó szerinti fordítása) és alaki. Alaki tükrözésről akkor beszélünk, amikor egy egyszerű kiinduló nyelvi szót viszünk át a célnyelvi szövegbe, ilyenkor idegen szóval vagy kölcsönszóval találjuk szemben magunkat. A különbség köztük az, hogy az idegen szóra van, a kölcsönszóra pedig nincs megfelelő kifejezés a célnyelvben. Az alaki tükrözés is lehet kétféle: közvetlen és közvetett. Az egyikről akkor szólhatunk, ha a tükröztetett szó közvetlenül,

egyenesen a kiinduló nyelvből kerül át, a másikról pedig, amikor a kiinduló nyelvben is idegennek számító szót ültetünk át a célnyelvbe. Az utóbbiak tulajdonképpen a nemzetközi idegen szavak, amelyek a kiinduló nyelv hatására kerülnek be a célnyelvbe. A közvetítő nyelv többnyire rányomja bélyegét az új szóra, néha csak formai tekintetben (s ez a nyilvánvalóbb), olykor azonban tartalmi szempontból is, ami jelentésszűkítéssel vagy jelentésbővítéssel járhat.

Az idegen szavak minden nyelvben megtalálhatóak, sokszor nagy szükség van rájuk, sőt elkerülhetetlenek, gazdagítják a nyelvet és változatossá, ugyanakkor pontosabbá és egzaktabbá teszik gondolatkifejtésünket. A nagymértékű alaki tükrözés azonban az igénytelen nyelvhasználatot jellemzi. A túlzott tükröztetés ennélfogva inkább a beszélt nyelvben gyakori, különösen a heterogén nemzeti és nyelvi közösségekben érhető tetten, s a két- vagy többnyelvűség velejárója. Ezeket különösen a kisebbségi helyzetben élő és dolgozó nyelvészek szokták vizsgálni, sokszor túl nagy szigorral viseltetve velük szemben.

Kevés olyan irodalmi mű van, ahol tetten érhető az alaki tükrözéseknek majdnem minden válfaja. A tükröztetés némely fajai ugyanis csak a beszélt nyelvre jellemzőek. Megfontolt, átgondolt, igényes szövegalkotáskor a szerzők kerülik ezt a jelenséget még akkor is, ha heterogén nemzeti és kétnyelvű közösségben élnek és esetleg a hétköznapi életükben, mindennapi megnyilatkozásaik során gyakran élnek vele. A nyelvész – különösen pedig a tükröztetéssel behatóbban foglalkozó kétnyelvű kutató – ezért nem szalasztja el az alkalmat, hogy meg ne vizsgálja a ritkaságszámba menő műveket, ahol ez a jelenség számottevően van jelen. Ezúttal Sinkó Ervin naplójegyzeteit, pontosabban drvari naplóját vizsgálom meg ilyen szempontból. A mű 1939 és 1942 között íródott, a kezembe kerülő könyv azonban csak 1976-ban jelent meg a Forum Könyvkiadó kiadásában[1]. Már első pillantásra feltűnt, hogy nagyon sok szerb név, szó, egész mondatos beszúrás van benne, s kapva kaptam az alkalmon, hogy megvizsgáljam, hogyan is használja Sinkó Ervin a tükrözést.

A tulajdonnevek

A tulajdonnevek, függetlenül attól, hogy földrajzi nevekről, személynevekről, intézménynevekről van-e szó, a közvetlen alaki tükrözés kategóriájába tartoznak.

---

[1] Sinkó Ervin: Honfoglalás előtt (Drvari napló. Naplófeljegyzések 1939-től 1942-ig). Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976.

Földrajzi nevek

• *helységnevek:*

Sinkó következetlenül jár el a helységnevek feltüntetésében. Leginkább a szerb változatukat használja, még akkor is, ha van elfogadott magyar alakjuk. Az első csoportba sorolhatjuk azokat a volt jugoszláv városokat, amelyeknek csak egy névváltozata van, s ezért mást a szerző nem is alkalmazhatna:

Krleža híre: Lepoglaván a 45 emberből álló első koncentrációs tábor. (12)
Ma Mici Raskrsne nevű helységben. (62)
Mici Relievóra utazott... (63)
ma hajnalban Micim Hadžićra utazott (64)
Sonja Zoricánál Čakovecen. (66)
...végre az utolsó vidéki kirándulás – Alipašin Most. (65)
Mici azonnal utazzék Banja Lukára... (73)
Csak szombat délután egykor jött Travnikból. (77)
Szombaton utazunk együtt Jajcén keresztül Mici új munkahelyére : Drvarra. (77)
Crikvenica (83)
Novskán kellett két óra hosszat várnia... (76)
Délután telefonáltak Oštreljről... (119)
Srnetica (133)
Knintől Splitig (184)
Kistanje (188)
Strmicán volt pap. (189)
Dugopolje-beli parasztfiúm... (209)
Zára..., Šibenik..., Mostina... (191)
Zotović áthelyeztette Kulen Vakufba. (154)
Velük együtt azonban megjelentek a Banja Lukáról keltezett s Hrvatska Bosanskáról szóló első felhívások... (124)

Vannak olyan szerb, sőt magyar város- vagy térségnevek is, amelyekre van magyar változat, Sinkó mégis a szerb alakot használja:

...ő meg megy vissza Beográdba... (9)
a Novi Sad-i demonstrációkról... (113)
...menekülőket a Vojvodinából. (140)

Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a második világháború után a vajdasági magyar városneveket nem lehetett használni, mert az itteni szerb lakosságot a „magyar megszállás" idejére, illetve a razziára asszociálta, ezért sértésnek vették azok emlegetését. Sinkó azonban a jegyzeteit még előbb írta, rá nem hatott ki ez az állásfoglalás.

Ugyanakkor Szabadka nevét hol szerbül, hol pedig magyarul említi:

Suboticai zsidó fogorvos... (116)
A bátyja mint dobrovoljac Szabadka mellett kapott földet. (140)
Egy várost azonban következetesen magyarul használ az író:
...újra itt vagyunk Zágrábban... (9)
Sonja elutazott síelni Zágrábból Sarajevóba. (14)

A köznévi elemű helységneveket is eredetiben hagyja, nem fordítja le:
És siettünk, amennyire csak lehetett, haza Sv. Ivanra... (9)

Ugyanez vonatkozik az utcák, városrészek neveire is. Sinkó soha nem fordítja le a köznévi elemeket, mint amilyen például az utca, tér stb., mindenhol szerb eredetiben hagyja az egész címet, még akkor is, ha magyar ragokkal látja el őket:
...Vilsonov trg 3... (12)
Čemerlina ulica 22. (16)
A Čemerlina ulicában... (74)

Íme még néhány példa a földrajzi névhasználatra:

- *városrész:*

Micivel a Zelen Gaj felé való sétánk közben... (135)
...séta Benbašára, a Miljacka mentén. (64)
Isten háta mögött, a Vratnik nevű muzulmán negyedben bolyongott Mici... (58)
A muzulmán korzó a Hrastovcin... (72)

- *folyó:*

...séta a Miljacka partján... (44)

- *hegység:*

A kislány négy napja a Jahorinán síel. (20)

- *ország:*

Az országnevek többnyire magyar alakjukban vannak jelen:
...annak idején Szerbiában az első diáklány, aki kiment Oroszországba az egyetemre. (25)
de:
A kórház különben ma Nezavisna Država Hrvatska pecséttel körlevelet kapott... (130)

Személynevek

A tulajdonnevek másik nagy csoportját a személynevek alkotják. Sinkó itt csakis úgy járhatott el, hogy a neveket eredetiben hagyja, de a család- és utónevek sorrendje a magyar nyelvszokáshoz igazodik. Még a kimondottan cirill betűs orosz neveket is szerb helyesírással használta, egy-két eset kivételével:

...a pályaudvaron Maček Olga vár ránk. (9)
Vissza az első meglepetéshez: Krleža. Első találkozás Cesarecnél... (10)
Szilveszter napján utaztunk Sonja sürgönyére, Zágrábból ide. (12)
Tegnap Jusuftól optimizmustól ragyogó levél. (22)
Ivótól és Ivočkától kedves levél. (22)
...a beszélgetés Majáról... (33)
Délelőtt Vera – délután Mara. (38)
Ma Verával Mandićnál volt. (43)
Blažulj (60), Zorica (61), Kurtović (60)
Jovetić épp most volt Mrvošnál.... (73)
Zotović (77)
...Vašalićnál ragadtam... (112)
Jagnetović, a pékmester a nemzeti zászlóval... (112)
...Mici már tegnap a borbélynál Todortól hallotta. (120)
Köztük egy sebész, Ranješević a legszimpatikusabb... (120)
Mindet egy Dr. Gutić írta alá... (124)
V.-nél ott ült Stojanović Banja Lukáról... (128)
A barátjával jött, dr. Dujakovićtyal... (129)
Gračanin azt mondta Obradnak... (130)
...Petrišićet , a Pilana eddigi szerb igazgatóját. (137)
Batkovski (162)
Đuro meg Jovo... (163)
Ibrahimpašić (183)
Pavelić (183)
Šarić (238)
de:
Toncsi (223)
S a sestra Fanny a végén gyanút fogott volna... (61)

Érdekes az is, hogy a gospođa Kalaba, Petrović, Budisavljević helyett a magyar, sőt inkább magyarországi nyelvhasználatra jellemző '-né' képzős alakokat használta a szerző:

Mellettem állt a szegény kis Petrovićné...(131)
Kalabáné (162)
Budisavljevićné (163)

A méltóságok és foglalkozások elnevezése mint köznévszerű elem szintén gyakran szerb alakban szerepel, de előfordul magyar fordításban is:

S a sestra Fanny a végén gyanút fogott volna... (61)

... s az új kormányt Simović generális alakította meg. (112)

Tegnap az utcán találkoztunk Janković mérnökkel. (117)

Pop Milan temette el a legnagyobb valószínűség szerint ártatlanul megölt öregembert. (117)

Pop Đujić (188)

Don Vinko (219)

Don Žarko (222)

Sestra Terezával festői kötést alkalmaztatott a homlokára... (227)

Háromszor láthattam a veliki župant... (248)

Folyóiratok, napilapok címe

A folyóiratok, napilapok címe eredeti formában szerepel a szövegben, azzal hogy egy-két helyen idézőjelbe teszi a szerző (a szerb helyesírás követelményeinek megfelelően), de többnyire elmarad az idézőjel, csak a nagy kezdőbetű utal arra, hogy címről van szó.

...a Pečatot a kommunisták illegális lapja és legális folyóirata, az Izraz vehemensen trockizmussal vádolja. (11)

A két zsidó lap: „Židov" és a „Jevreiski Glas" (33)

És mégis izgalommal várom a Politikát... (52)

A Hrvatski Narod 2 számát láttam azonban. (126)

...a kis Nikola felajánlotta a Hrvatski Radnik egy számát is. (126)

...így hívta mindenki a Novo Doba egykori szerkesztőjét. (219)

Intézménynevek

Az intézménynevek a szövegben két csoportba oszthatók. Az egyik csoportba tartoznak azok, amelyeknek minden eleme köznév, kisebb részük viszont személynevet is tartalmaz. Sinkó mindegyiket eredetiben hagyta, bár néhányat nyugodtan lefordíthatott volna, mint például a második leánygimnáziumot, a körzeti irodát, a tisztviselők otthonát, a munkásotthont stb.

...elmentünk a Druga ženska gimnazijába, felkeresni Marát, aki ott tanárnő. (32)

Micit tegnap óta egyenest a Sv. Vinko zárdába kísérem... (53)

Guga aranyos expresszlevele tegnap du., a Zadrugák ajánlatával. (64)

Az Okružni ured drvari kórházában... (77)

A „Šipad" ingyen bocsásson Mici rendelkezésére kétszobás lakást... (78)

A Činovnički dom: mindenki külön ül egy asztalnál... (79)

Tegnap a Radnički domban, mely még csak nem is azon az oldalon épült mint a Činovinički dom (80)

...a Pilana munkásai sztrájkba léptek (91)
...a zágrábi Higijenski zavod lelete vérvizsgálatról. (117)
Szemben az én ablakommal, az iskolaépületben volt a „suhoputna stanica", afféle katonai kommandó, mely az átvonuló katonák élelmezéséről gondoskodott. (121)
De hogy Mrvoš, a Suzor eddigi főorvosa – ő újságolta – börtönben van... (130)
...a Novaković-kocsma egyik sarkában. (139)
... az iskolában, mely most „ustaški dom"... (150)
A Pilana és a Celuloza csak a hét 3 napján dolgoztat. (161)
Hotel Krk (193)
...a Zemaljska banka jogtanácsosa... (217)
...a Prizad éléről került börtönbe. (221)

A köznevek

Közvetett tükrözés

Példáim között vannak olyanok is, amelyek a közvetett tükröztetésre hozhatók fel. Olyan nemzetközi idegen (többnyire angol és francia) szavakról van ugyanis szó, amelyeket Sinkó a szerb nyelv hatására használ a szövegben. Nagy részük helyett egészen biztosan meglevő magyar szavakat alkalmazott volna, ha a pillanatnyi szöveghangulat nem hatott volna rá, s ha éppen ezt a hangulatot nem lett volna szándékában érzékeltetni az olvasóval.

Vállalom-e ezt a rizikót? (11)
Most jött haza Mici a poliklinikáról... (16)
...a rongyos és éhes bosnyákok... (22)
Mici tud róla, ezzel legalizálva van az, ami történt... (45)
Séta a kolónián kívül (80)
...a vonatnál tömeg rezervista... (81)
Aztán Miciért az ambulanciára... (112)
...s el akarom már zárni a rádiót, mikor megszólal a szpíker, s jelenti, hogy a kormány lemondott. (112)
Teória helyett elég volt Drvaron kinézni az ablakon... (112)
Ez is elviselhetetlen volna, ha nem volna kollektív sors. (133)
...fiatal olasz tiszt drvari lányokkal promenádozott... (135)
– eltekintve az excesszusoktól – (183)
Oroszország is likvidálva lesz... (202)
...dresszírozva vagyunk mind a legbizalmatlanabb óvatosságra. (262)
...mindenüvé „komesarokat" neveztek ki... (263)

A magyar anyanyelvű olvasó megérti ezeket a szavakat, mert ha nem is használja őket, átlagos általános műveltsége feltételezi azok ismeretét, s elő-

fordulásukat nem fogadja idegenkedve, mert egy zűrzavaros kor, egy sajátos közösség ecsetelésére szolgálnak.

Közvetlen tükrözés

Kijegyzetelt példáim legérdekesebb részét a közvetlen alaki tükrözés képezi, az eredeti szerb vagy szerbnek is számító szavak (némelyek török eredetűek, ma bosnyáknak is nevezhetnénk őket). Ezek az átlagos, nem túl jól tájékozott olvasónak több gondot okoznak, mert nagyobb részükkel (amennyiben nem tanult szerbül) nem találkozott eddig. A szavak zöme valójában szerb, de van közöttük horvát is. Azonnal szembetűnik, hogy Sinkó nem következetesen szúrja be őket a szövegbe: hol idézőjelbe teszi őket, hol nem, de mindig a latin írásmódnak megfelelően, függetlenül attól, hogy megtoldja-e őket magyar képzőkkel vagy ragokkal. A reáliák nagyobb része a politikai nyelvhasználathoz, az államberendezéshez tartozik (ljevičar, dobrovoljac, sporazum, stožernik, usztasa, povjerenik, upravnikság stb.), de van közöttük szerb népszokáshoz fűződő kifejezés is (Đurđev dan, slava, čestitáló...), sőt a mindennapi életben használatos gyakran előforduló szavak is (čaršija, kavana, bolničar, pura, oglas, momak, doktorica, gospodin....). Némelyeknek nincs is magyar megfelelőjük, ezért kellett eredetiben hagyni őket, mint pl. az usztasát, csetniket, ezek ugyanis már a magyar helyesírás szabályaihoz alkalmazkodtak.

...hol a királynét fogadja, hol a lievičarokkal van egy nézeten... (33)
Fent kavanában pihentünk meg ... (51)
A čaršijan, a téren, ahol több a galamb mint Velencében... (53)
Mellettük a „hamalok" a vállukon átvetett vastag kötéllel... (53)
...egy felnőtt „besprizorni" úgy járt a nagy tér egy kis darabján fel-alá. (53)
...aztán vagy előbb egy bolničar, aki most tért vissza a katonaságtól ...(112)
Sporazum, bánságok, minden... (112)
...a 17 éves dobrovoljac a térdsérüléssel... (119)
...az emberek legfőbb tápláléka a vízben főtt kukoricaliszt, a „pura"... (121)
...az itt kizárólagosan szerb lakosság számára érthetetlen „stožernik"-nek nevezett minőségben. (124)
A fegyver-beszolgáltatásról szóló rendeletét követte az „oglas"...(124)
V.-nek Đurđev danra esik a slavája. (127)
...amögött volt Đurđev dankor egész nap egy gépfegyver elrejtve... (131)
A „čestitálók" között megjelenő idősebb parasztasszony hozta a hírt... (128)
Ma, upravnikága első napján félórára jött be a kórházba... (129)
Itt van például a mi egykori „momak"-unk, Stevan... (140)
Jovanka észrevétele az usztasákról... (143)
Az új községi elöljáró, a povjerenik is üdvözölte a horvát hadsereget. (143)
...naivul tisztelegve kap a puskájához, ha a „doktoricá"-val szembejönnek. (147)

Gospodin Albahari készüléke volt... (148)
Bonok ellenében annak idején a németek minden mosdószappant „összevásároltak". (150)
Vulić nemcsak horvát, hanem – ahogy itt mondani és írni szokták – „mučenik" is. (154)
...igyekezni fog lakást szerezni egyetértésben az usztasák logornikjával... (154)
...aki azt mondta Micinek arról, ami velem történt, hogy „bezobrazno"... (166)
A propusnicám rendben levőnek találta... (183)
Egy-egy újonnan faragott horvát szónál, mint „uljudba" – (211)
...de a medencét a csapok alatt a „guskák" és a köpőcsészék kiöntésére és öblítésére is használták. (223)
A „štab" ebbe beleegyezett... (253)
...pop Đujić, akit ottani horvátok „pop vatrá"-nak hívtak, s aki a csetnikek vezére... (258)
a rögtönítélő bíróság mint „duhovni začetnici"-t egy tucat embert kivégeztetett... (261)
a szakállas veliki župan az elmaradhatatlan sárga kamásnijával... (263)

Mondatértékű idézés

Szép számban vannak rövidebb-hosszabb szerb mondatbetoldások is a szövegben. Némelyek csak egy-egy szóból állnak, a feltett kérdésre kapott válasz nyomatékosított kifejezésére, többnyire azonban egyenes idézések, s egy magyar közlést kifejező mondat vezeti be, illetve zárja le őket. A hosszabb levél- vagy táviratrészletek is eredetiben állnak.

„Želi Vam dug život, gospodo" (51)
„Suha je kao šibica" (53)
Mici levele Ivo Pekónak: „Vrlo malo sam postigla u životu, ali to malo što sam postigla, zahvaljujem najviše mojoj nestrpljivosti. Da nisam nestrpljiva, nisam već živa." (57)
„Stigla zadocnjenjem / kiša / čudnovat čovek naručio mene za sutra." (75)
„dobro raspoložena od zanimljivog slučaja / nadam se biće dobro" (75)
„Hrvatska banovina" (87)
„Hitler je naš pokrovitelj" (113)
Ja idem da poginem – mondta (114)
„lepi su ti Abisinci", állapította meg. (123)
„Ništa hrvatsko, samo talijansko", mondta harsányan... (130)
„Izdržat ćemo" – mondta az egyik... (144)
Mint a lakatos mondta – „nezgodno ih pitati" (147)
Félreérthetetlen, harsány „Do viđenjá"-k (147)
Kosta hangosan Jankovićnéhoz „...moja majka Srbija". (147)

...szomszédos faluban az a sajátos esemény – „nemio slučaj" – történt... (160)
Bivši Srbi – így kezdődik... (161)
„Grize čovjeka" – szól... (161)
...lelkesen kiáltott utánunk: Gospođo doktor.... (161)
... ő maga azt mondta, hogy: ja sam Bosanka. (167)
...minduntalan Stoj – kiáltásokra... (170)
...és még élesebb „kuku meni"–re lettem figyelmes. (170)
Erre az asszony: samo nemoj ti verovati Bogu. (222)
...az orosz fronton fordulat állt be – „strašno gube Njemci" –, és hogy Afrikában is új dolgok történnek... (230)
Erre az feltépi a kabátját, az ingét és azt kiáltja: „Srbin sam i srbujem. Pucaj, svinjo" (255)
„Dragi, dragi, preživela sam sve, živa sam i zdrava" (268)

Amint látjuk, ezeket a szerző nem fordítja le magyarra, arra következtethetünk tehát, hogy naplójegyzeteit Sinkó nem a szélesebb közönségnek írta, nem számolt azzal, hogy esetleg egykor megjelennek feljegyzései. Saját magának, esetleg barátainak írhatta, azok viszont többnyire értenek annyit szerbül, hogy nem szorulnak fordításra.

*

Végül érdekes megfigyelni a tükröztetések formai mozzanatát is. Az idegen elemekkel Sinkó úgy bánik, mintha eredeti magyar szavakról lenne szó. Magyar képzőkkel, ragokkal látja el őket, a szavak töveinek végét olykor meghosszabbítja a magyar nyelv szelleméhez igazítva azokat. Természetesnek tartja jelenlétüket a szövegben, s ez már nagyon közel áll a mindennapjainkban használatos kevertnyelvűséghez.

LOANWORDS IN ERVIN SINKÓ'S DIARY NOTES

Ervin Sinkó's book, *A drvari napló* (Drvar Diary), is a rare example of a work which has maintained the language characteristic of bilingual communities, i.e. a language full of loanwords. Since this phenomenon is mostly characteristic of spoken language, we could not resist the temptation and take the chance to look up the various forms of borrowing in this almost textbook case piece of writing.

Keywords: interference, loanword, direct borrowing, indirect borrowing, calque, foreign word

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA